

ΚΑΡΙΜ ΑΡΑΦΑΤ
Professor, King's College London
karim.arafat@kcl.ac.uk

‘ΓΙΑ ΝΑ ΤΟΥΣ ΘΥΜΙΖΟΥΝ ΤΟ ΜΙΣΟΣ’· Ο ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΣΕΣ¹

Περίληψη. Το άρθρο συζητά τη συνεισφορά του περιηγητή του Β΄ αι. Πausanία στην εκ μέρους μας κατανόηση των Περσικών πολέμων του πρώιμου Ε΄ αι. π. Χ., και το πώς αυτοί θεωρούνταν στην εποχή του. Ο Pausanias, οπαδός του ιστορικού των Περσικών πολέμων Ηρόδοτου, αντικατοπτρίζει την άποψη της εποχής του ότι οι πόλεμοι αυτοί ήταν αποφασιστική καμπή στην ιστορία των Αθηνών και εξετάζει ‘απαντήσεις’ στους πολέμους, συμπεριλαμβανομένων των μνημείων που χτίστηκαν σε ανάμνησή τους και των παραλληλισμών μεταξύ ιστορικών και μυθολογικών γεγονότων.

Εξετάζω διαδοχικά τις αφηγήσεις του Pausanias για τα κύρια γεγονότα των Περσικών πολέμων, δηλ. τη μάχη του Μαραθώνα (που απαθανατίστηκε, π. χ., στην Ποικίλη Στοά των Αθηνών και στους Δελφούς)· τις Θερμοπύλες· την εκκένωση και τη λεηλασία των Αθηνών· και τις συγκρούσεις στο Αρτεμίσιο, τη Σαλαμίνα και τις Πλαταιές. Καταλήγω εξετάζοντας τη χρήση και σύλληψη μυθολογικών προηγούμενων για τους Περσικούς πολέμους. Ιδιαίτερα συζητώ την ορθότητα των παραλληλισμών με την Αμαζονομαχία. Κλείνω σημειώνοντας ότι ο Pausanias αναφέρεται στους Πέρσες μία μόνο φορά σε μη πολεμικά συμφραζόμενα και ότι, όπως άλλοι συγγραφείς, τονίζει την ανωτερότητα των Ελλήνων επί των Περσών. Το τοπίο της Ελλάδας του Β΄ αι. ήταν διάσπαρτο με

1. Η μελέτη αυτή αποτελεί εξέλιξη διάλεξης που έδωσα στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στις 11 Μαΐου 2010: “2.500 χρόνια μετά τη μάχη του Μαραθώνα”, μετά από πρόσκληση της καθηγ. Αριάδνης Γάρτζιου-Τάττη, στην οποία εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους καθηγητές του Τμήματος για τη φιλοξενία τους κατά την επίσκεψή μου. Ακόμη επιθυμώ να ευχαριστήσω όσους παρακολούθησαν τη διάλεξή μου για τη συζήτηση που ακολούθησε.

Θερμότατες τέλος ευχαριστίες οφείλω στον ομότιμο καθηγητή του ίδιου Τμήματος Δημήτριο Ράιο που διάβασε προσεκτικά το κείμενό μου, προχώρησε στις απαραίτητες γλωσσικές και άλλες βελτιώσεις και ανέλαβε την επιμέλεια της εκτύπωσης. Για οποιαδήποτε αδυναμία του άρθρου η ευθύνη βαρύνει εμένα.

μνημεία σχετικά με τους Περσικούς πολέμους. Για τη γνώση τους είμαστε υπόχρεοι στον Πausανία.

Summary. This article discusses the contribution of the second-century AD traveller Pausanias to our understanding of the Persian wars of the early fifth-century BC, and how they were seen in his day. Pausanias, a devotee of Herodotus, the historian of the Persian wars, reflects the feeling of his time that they were a turning-point in the history of Athens, and he discusses responses to the wars, including the monuments built to commemorate them and the parallels between historical and mythological events.

I examine successively Pausanias' accounts of the main events of the Persian wars, namely the battle of Marathon (which was commemorated, for example, in the Painted Stoa at Athens and in Delphi); Thermopylae; the evacuation and sack of Athens; and the battles of Artemision, Salamis and Plataea. I conclude by considering the use and perception of mythological precedents for the Persian wars. In particular, I discuss the validity of parallels with the Amazonomachy. I conclude by noting that only once does Pausanias refer to Persians in a non-military context, and that, like other writers, he stresses the superiority of the Greeks over the Persians. The landscape of second-century AD Greece was scattered with monuments relating to the Persian wars. For our knowledge of that, we are indebted to Pausanias.

Στις 14 Νοεμβρίου του 1940, ο καθεδρικός ναός της αγγλικής πόλης Coventry² έπαθε σοβαρή ζημιά από βομβαρδισμούς· αποφασίστηκε όμως να παραμείνουν τα ερείπια ως είχαν, ως μνημείο της ανοησίας και της σπατάλης του πολέμου¹. Όπως ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος, έτσι και η σύγκρουση μεταξύ Ελλήνων και Περσών στις αρχές του Ε΄ αι. π. Χ. άφησε πολλά κατεστραμμένα κτήρια, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται ο αρχαίος ναός της Αθηνάς στην Ακρόπολη, το μαντείο του Απόλλωνα στις Άβες της Φωκίδας, το Ηραίο στο δρόμο Αθηνών-Φαλήρου και ο ναός της Δήμητρας στο Φάληρο. Τις πληροφορίες αυτές αντλούμε από τον Πausανία (1.1.5, 10.35.2-3), τον πεπαιδευμένο περιηγητή του Β΄ αι. μ. Χ., του οποίου η αφήγηση των χώρων, κτηρίων, έργων τέχνης και θρησκευτικών δρώμενων των αρχαίων Ελλήνων είναι μοναδικής αξίας λόγω της έκτασης και της

2. <http://www.coventrycathedral.org.uk/about-us/our-history/buildings.php>.

λεπτομερειακής παρουσίας της³. Σε αυτό το άρθρο, θα επικεντρωθώ στο τι μπορούμε να μάθουμε από τον Πausανία όσον αφορά στην άποψη των Ελλήνων του Β΄ αιώνα μ. Χ. και του Ε΄ αι. π. Χ. για τους Πέρσες. Αν και θα ασχοληθώ κυρίως με τον Πausανία, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Περσικοί πόλεμοι χρησιμοποιήθηκαν τακτικά επί Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, από τον αυτοκράτορα Αύγουστο και εξής, για να παρουσιάσουν τους Ρωμαίους ως ένδοξους συνεχιστές των προκατόχων τους Ελλήνων. Επίσης θα κάνω λόγο για μερικά μνημεία των Περσικών πολέμων, στα οποία δεν αναφέρεται ο Πausανίας.

Πολλές ρητορικές περιγραφές των Περσικών πολέμων σύγχρονες του Πausανία βρίσκουμε σε κείμενα της επονομαζόμενης Δεύτερης Σοφιστικής⁴. Το στυλ του Πausανία, αν και λιγότερο ρητορικό από αυτό των περισσότερων σύγχρονών του συγγραφέων, πρέπει να παραδεχτούμε ότι δείχνει να έχει επηρεαστεί μερικά απ’ αυτούς. Ο Πausανίας άλλοτε καταγράφει με ακρίβεια ό,τι βλέπει και άλλοτε επιδίδεται σε επιλεκτικό σχολιασμό με βάση τα προσωπικά του κριτήρια και τις δικές του απόψεις. Το δεύτερο απαντά στην περιγραφή των *τεμενῶν* και κτηρίων που καταστράφηκαν από τους Πέρσες. Έτσι λοι-

3. Η πιο αξιόπιστη έκδοση του κειμένου του Πausανία είναι της Μ. Η. Rocha-Pereira (I-III, Λιψία ²1989-90). Τα μεταφρασμένα στη νέα ελληνική γλώσσα αποσπάσματα του κειμένου του Πausανία είναι από τον Ν. Παπαχατζή, *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις* 1-5 (Αθήνα 1974-81), με λίγες αλλαγές. Αναμεσα στις πολλές μελέτες για τον Πausανία που έχουν δημοσιευτεί πρόσφατα σημειώνω τις εξής: Μ. Γεωργοπούλου κ.ά. (εκδ.), *Στα βήματα του Πausανία: η αναζήτηση της ελληνικής Αρχαιότητας*, Αθήνα 2007. Μ. Pretzler, *Pausanias. Travel writing in ancient Greece*, Λονδίνο 2007. J. Akujärvi, *Researcher, Traveller, Narrator: Studies in Pausanias’ Periegesis*, Lund 2005. W. Hutton, *Describing Greece: landscape and literature in the Periegesis of Pausanias*, Cambridge 2005. S. E. Alcock – J. Cherry – J. Elsner (εκδ.), *Pausanias: travel and memory in Roman Greece*, Οξφόρδη 2000. K. W. Arafat, *Pausanias’ Greece. Ancient artists and Roman rulers*, Cambridge 1996.

4. Ο A. Spawforth, “Symbol of Unity? The Persian-Wars tradition in the Roman Empire”, στο S. Hornblower (εκδ.), *Greek Historiography*, Οξφόρδη 1994, σελ. 233-247, το αποκαλεί “Persian wars ‘mania’” (σελ. 233, 247). E. Bowie, “The Greeks and their past in the Second Sophistic”, στο M. Finley (εκδ.), *Studies in ancient Society*, Λονδίνο 1974, σελ. 166-209, ειδικά σελ. 171, 183-184.

πόν μας λέει ότι τα καμμένα ιερά “μένουν για πάντα ερειπωμένα, για να τους θυμίζουν το μίσος” (10.35.2: *Ἑλλήνων δὲ τοῖς ἀντιστάσι τῷ βαρβάρῳ τὰ κατακαυθέντα ἱερά μὴ ἀνιστάναι σφίσιν ἔδοξεν, ἀλλὰ ἐς τὸν πάντα ὑπολείπεσθαι χρόνον τοῦ ἐχθους ὑπομνήματα*), μια αντίληψη εντελώς αντίθετη προς εκείνη που κρύβεται πίσω από τη διατήρηση του καθεδρικού ναού της πόλης Coventry⁵. Η εχθρότητα προς τους Πέρσες προφανώς ήταν εξίσου έντονη στον Β΄ αι. μ.Χ. όσο και στην εποχή των Περσικών πολέμων. Εδώ θα εξετάσω τις εκδηλώσεις αυτής της εχθρότητας, καθώς και τα αίτιά της. Κάποια από τα αίτια είναι η περιφρόνηση των ηττημένων, η θριαμβολογία, αλλά και η καχυποψία μπρος στη διαφορετικότητα και το άγνωστο.

Πάνω απ’ όλα ίσως ήταν μια αίσθηση ότι ο κόσμος άλλαξε οριστικά λόγω των Περσικών πολέμων, ειδικά για την Αθήνα, η επιτυχία της οποίας έθεσε τα θεμέλια της αυτοκρατορίας της και της πρωτοφανούς ευημερίας της. Μετά τους Περσικούς πολέμους παρατηρούμε άνθηση της τέχνης, που συχνά σφύζει από αυτοπεποίθηση και αυτοαναφορές. Σε αυτό το άρθρο, επικεντρώνομαι στην τέχνη αυτή, εξετάζοντας πώς αντιμετώπισε ο Πausanias τους Περσικούς πολέμους και τις αντιδράσεις που αυτοί προκάλεσαν. Μεταξύ άλλων μελετώ τη χρήση λαφύρων, για να φτιαχτούν μνημεία, τους σχετικούς με τους πολέμους εορτασμούς και το κατά πόσο μυθολογικά πρότυπα χρησιμοποιήθηκαν ως παράλληλα γι’ αυτά τα ιστορικά γεγονότα⁶.

Η χρονολόγηση πολλών αποσπασμάτων του κειμένου που θα συζητήσω, και γενικά αποσπασμάτων του Pausanias, είναι αόριστη. Σ’

5. Ο Pausanias (7.5.4) αναφέρεται και σε δύο ναούς στην Ιωνία καμένους από τους Πέρσες, αλλά ήταν ακόμα “αξιοθαύμαστοι” στην εποχή του (*θαῦμα δὲ ὁμοῦ ἦσαν καὶ ὑπὸ τοῦ πυρὸς λελυμασμένοι*).

6. Οι αντιδράσεις των Ρωμαίων στους περσικούς πολέμους έχουν συζητηθεί σε πολλά έργα, τα οποία όμως δεν επικεντρώνονται στην τέχνη, π. χ. E. Bridges – E. Hall – P. J. Rhodes (εκδ.) *Cultural responses to the Persian Wars*, Οξφόρδη 2007. Akujärvi, *ό. π.*, σελ. 237-247. M. Miller, *Athens and Persia in the Fifth century BC: a study in cultural receptivity*, Cambridge 2004, ειδικά σελ. 29-62. S. E. Alcock, “Landscapes of memory and the authority of Pausanias”, στο J. Bingen (εκδ.), *Pausanias Historien*, Γενεύη 1996, σελ. 241-76, ειδικά σελ. 250-258. Spawforth, *ό. π.*

ένα βαθμό αυτό είναι αναπόφευκτο, αφού ο Πausanias έγραψε αιώνες μετά τα γεγονότα που περιγράφει· αλλά μπορούμε να υποθέσουμε δικαιολογημένα ότι ο Pausanias περίμενε από τους αναγνώστες του να ξέρουν το κείμενο του Ηροδότου, που αποτελεί την σημαντικότερη πηγή για τα Περσικά, εξίσου καλά όσο ο ίδιος⁷.

Ο Pausanias ασχολείται με τη χρονολόγηση μόνον όσον αφορά σε μερικά συγκεκριμένα έργα τέχνης ή συγκεκριμένους καλλιτέχνες. Παραδείγματος χάρη η περιγραφή του για το Ηραίο, στο οποίο αναφέρθηκα λίγο πριν και που καταστράφηκε από τους Πέρσες, σημειώνει ότι “Το άγαλμα που βρίσκεται τώρα εκεί λένε πως είναι έργο του Αλκαμένη· αν πραγματικά είναι, δεν θα υπήρχε τότε, ώστε να μπορέσει να το καταστρέψει ο Μήδος⁸” (1.1.5). Σε αυτό το παράδειγμα ο Pausanias δείχνει τη γνώση του για τη γλυπτική – η οποία είναι βαθύτερη από τη γνώση του για την ιστορία –, αφού γνωρίζει ότι ο Αλκαμένης έδρασε μετά τους Περσικούς πολέμους⁹. Χαρακτηριστικά ο Pausanias, θυμίζοντας τον Ηρόδοτο, χρησιμοποιεί το ρήμα “λένε” για την απόδοση και της γλυπτικής στον Αλκαμένη και του εμπρησμού του ναού στους Πέρσες.

7. Για τη σημασία του Ηροδότου για τον Pausania, βλ. π. χ. Arafat, *ό. π.*, σελ. 23-24. Akujärvi, *ό. π.*

8. Ο Pausanias φαίνεται να χρησιμοποιεί τις λέξεις ‘Πέρσες’ και ‘Μήδοι’ αδιακρίτως. Όπως παρατήρησε ο Paul Cartledge, οι Έλληνες κατά συνήθεια μπερδευαν τους Πέρσες με τους συγγενείς και γειτονές τους Μήδους (P. Cartledge, εκδ., *The Cambridge Illustrated History of Ancient Greece*, Cambridge 1998, σελ. 64). Ο Pausanias χρησιμοποιεί το όνομα ‘Μήδος’ πιο πολύ από τη λέξη ‘Πέρσης’ αλλά όχι παρά πολύ περισσότερο. Και δεν φαίνεται να το κάνει συστηματικά ή με κάποιο λόγο: V. Pirenne-Delforge – G. Purnelle, *Pausanias Periegesis: index verborum, liste de fréquence, index nominum I-II*, Liège 1997. Παρομοίως, ο συνήθης όρος για τους μη-Έλληνες στον Pausania είναι ‘βάρβαρος’, τον οποίο χρησιμοποιεί δεκαοχτώ φορές αναφερόμενος στους Πέρσες (π. χ. 1.15.3): βλ. K. W. Arafat, “Pausanias the traveller: digressions on the wonders of nature and of foreign lands”, *Euphrosyne* 27 (1999) σελ. 241, όπου παρατηρείται ότι ο χαρακτηρισμός “βάρβαρος” δεν είναι πάντα υποτιμητικός.

9. A. Stewart, *Greek sculpture. An exploration*, New Haven – Λονδίνο 1990, σελ. 142, 164-165, 267-268.

Ο John Boardman παρατήρησε ότι ερειπωμένα κτήρια μπορούσαν εύκολα να ταυτιστούν ως ναοί κατεστραμμένοι κατά την περσική εισβολή του 5^{ου} αι., ενώ στην πραγματικότητα θα μπορούσε να ήταν άλλη η αιτία¹⁰. Η ετοιμότητα του Πausανία να αποδώσει την καταστροφή τους στους Πέρσες είναι ενδεικτική ως προς τη στάση του κοινού απέναντί τους κατά την εποχή του.

Εδώ, όπως σε πολλά άλλα σημεία, αρκετά είναι αβέβαια στην αφήγηση του Πausανία για τους Περσικούς πολέμους και τα επακόλουθά τους. Γενικά όμως είναι πιο αξιόπιστος, όταν περιγράφει αντικείμενα από αυτοψία παρά τα ιστορικά γεγονότα τα οποία συνοψίζει από προηγούμενες αρχαίες πηγές, όπως είναι – κατά κύριο λόγο – ο Ηρόδοτος. Εν μέρει γι' αυτό το λόγο δεν ασχολούμαι εδώ με το κατά πόσο ο Πausανίας είναι ακριβής ως ιστορικός ή ακόμα ως ιστορικός της τέχνης, αλλά με το τι πίστεψε. Για την παρούσα μελέτη, το τι πίστεψε είναι σημαντικότερο από το αν είχε δίκαιο να το πιστεύει. Θα συζητήσω τις κύριες φάσεις των Περσικών πολέμων από το 490 ως το 479 μέσω της αφήγησης του Πausανία, εξετάζοντας επίσης το ευρύτερο πλαίσιο της ελληνικής ιστορίας και μυθολογίας.

Η μάχη του Μαραθώνα (490 π. Χ.)

“Τι’ αυτή τη νίκη, νομίζω, οι Αθηναίοι υπήρξαν πάρα πολύ υπερήφανοι” (1.14.5). Έτσι γράφει ο Πausανίας για τη μάχη που αναχαίτισε τους Πέρσες για μια δεκαετία και θεωρήθηκε από τους Αθηναίους ως δική τους, αν και είχαν βοήθεια από τους Πλαταιείς. Ως τεκμήριο αυτών που γράφει, ο Πausανίας παραθέτει το επίγραμμα που διάλεξε ο Αισχύλος για τον τάφο του, το οποίο δεν έχει καμία αναφορά στα θεατρικά του έργα αλλά λέει μόνο πως *“μάρτυρες της ανδρείας του έχει το μαραθώνιο άλσος και όσους από τους Μήδους είχαν αποβιβαστεί σε αυτό”* (1.14.5).

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Αισχύλος παρέλειψε όχι μόνο τη συμμετοχή του στις ναυμαχίες του Αρτεμισίου και της Σαλαμίνας (στις

10. J. Boardman, *The archaeology of nostalgia. How the Greeks recreate their mythical past*, Λονδίνο 2002, σελ. 77.

οποίες αναφέρεται ο Πausanías στο ίδιο απόσπασμα), αλλά και το έργο του *Πέρσες*, το οποίο εξαίρει τη νίκη των Ελλήνων κατά των Περσών. Το έργο θα περιμέναμε να είναι βασισμένο στο προσωπικό του βίωμα, αλλά παρόλα αυτά αναφέρεται στον Μαραθώνα με το όνομά του μόνο μία φορά (στ. 475), ενώ δίνει μεγαλύτερη έμφαση στη μάχη των Πλαταιών το 479 (στ. 817). Οι *Πέρσες* ήταν μέρος της τριλογίας του Αισχύλου που κέρδισε στα Διονύσια του 472, με χορηγό τον Περικλή, τον πρωταγωνιστή της “χρυσής εποχής” της Αθήνας στα μέσα του Ε΄ αι.

Ένα επαναλαμβανόμενο θέμα στους *Πέρσες* είναι η *ύβρις* (π. χ. στ. 821-2)¹¹. Υβριστικές πράξεις γίνονται συχνά στον πόλεμο· για παράδειγμα, κατά τον πρώιμο ΣΤ΄ αι. π. Χ., οι Λακεδαιμόνιοι έκαναν εκστρατεία εναντίον των γειτονικών Τεγεατών κουβαλώντας αλυσίδες, με τις οποίες σκόπευαν να δέσουν τους αιχμάλωτους αντίπαλούς τους. Τελικά όμως οι Λακεδαιμόνιοι ηττήθηκαν και βρέθηκαν οι ίδιοι δεμένοι με τις δικές τους αλυσίδες, τις οποίες είδε ο Ηρόδοτος (1.66.4) στο ναό της Τεγέας, στα μέσα του Ε΄ αι. Και ο Πausanías λέει ότι οι ίδιες αλυσίδες ήταν ακόμα εκτεθειμένες στο ναό κατά την εποχή του, 700 περίπου χρόνια μετά τη μάχη, αν και κάπως σκουριασμένες, και παρά το γεγονός ότι ο ναός που είδε ο Ηρόδοτος είχε καεί το 395 και ξανακτίστηκε (8.47.2, 8.45.4).

Αυτό το παράδειγμα δείχνει ένα χαρακτηριστικό της ύβρης, δηλαδή ότι οι συνέπειές της πρέπει να γίνονται μάθημα για τις μετέπειτα γενεές. Σίγουρα το ίδιο ισχύει και για το μοναδικό μνημείο, για το οποίο ο Πausanías μάς λέει ότι προήλθε από την ύβρη, και συγκεκριμένα από την ύβρη των Περσών. Αναφέρομαι στη Ραμουόντα, ένα παραλιακό χωριό δέκα περίπου χιλιόμετρα από τον Μαραθώνα. Ο Πausanías λέει ότι εδώ “βρίσκεται το ιερό της Νέμεσης, η οποία είναι η πιο αδυσώπητη από όλους τους θεούς ‘άνθρώποις ύβρισταῖς’. Φαί-

11. *Υβρις γάρ ἐξανθοῦσ’ ἐκάρπωσεν στάχυν / ἄτης, ὅθεν πάγκλαυτον ἐξαμῶ θέρος*. Βλ. τη μετάφραση Η. Weir Smyth, *Aeschylus, with an English translation*, ἐκδ. Loeb, Cambridge, Mass. 1963. Για την ύβρη στους *Πέρσες* του Αισχύλου, βλ. Η. D. Broadhead, *The Persae of Aeschylus*, Cambridge 1960, σελ. xvi, xxi, xxiii, xxix, xxxviii, xl, 262.

νεται ότι και τους βαρβάρους, που είχαν αποβιβαστεί στο Μαραθώνα, τους είχε βρει η οργή αυτής της θεάς· γιατί πιστεύοντας αλαζονικά πως τίποτε δεν θα τους εμποδίσει να κυριέψουν την Αθήνα, έφεραν μαζί τους ένα μάρμαρο από την Πάρο, για να το κάνουν τρόπαιο, σαν να είχαν κιάλας φέρει σε πέρας το έργο τους. Το μάρμαρο αυτό ο Φειδίας το έκανε άγαλμα της Νέμεσης” (1.33.2-3).

Από τις δεκατρείς αρχαίες πηγές που έχουν σωθεί για το άγαλμα αυτό, μόνο τρία επιγράμματα από την *Έλληνική Άνθολογία* αναφέρονται στους Πέρσες και στην ίδια ιστορία της ύβρης που αφηγείται ο Πausανίας. Οι υπόλοιπες πηγές ασχολούνται πιο πολύ με τον γλύπτη, που τον ονομάζουν ή Φειδία ή Αγοράκριτο από την Πάρο¹². Η ιστορία αυτή αποδεικνύει όχι μόνο την ύβρη των Περσών και τις συνέπειές της, αλλά και ότι αυτή ‘τιμήθηκε’ από έναν μεγάλο γλύπτη εκείνης της εποχής. Το σημαντικότερο είναι ότι ήταν ένα μόνιμο ενθύμιο της ελληνικής νίκης.

Το ίδιο ισχύει και για ένα πολύ μεγαλύτερο και πιο περίοπτα τοποθετημένο άγαλμα, δηλαδή, σύμφωνα με τα λόγια του Πausανία, “ένα χάλκινο άγαλμα της Αθηνάς από τους Μήδους που είχαν αποβιβαστεί στον Μαραθώνα, έργο του Φειδία· η παράσταση της μάχης των Λαπιθών κατά των Κενταύρων που υπάρχει πάνω στην ασπίδα ... η αιχμή του δόρατος της Αθηνάς αυτής και ο ‘λόφος’ του κράνους της είναι ορατά, όταν πλησιάζει κανείς (στον Πειραιά) πλέοντας από το Σούβιο” (1.28.2, βλ. και 9.4.1).

Η απόσταση αυτή δείχνει το μέγεθος που προσπαθεί ο Πausανίας να μας κάνει να καταλάβουμε. Οι πηγές που αναφέρονται (η φαίνονται να αναφέρονται) στο άγαλμα αυτό είναι λίγες, και μόνο μία το συνδέει με τον Μαραθώνα εκτός από τον Πausανία, και αυτή δεν φαίνεται να είναι αξιόπιστη¹³. Αν ο Πausανίας διάβαζε αντιφατικές

12. M. Muller-Dufeu (εκδ.), *La sculpture grecque. Sources littéraires et épigraphiques*, Παρίσι 2002, σελ. 355-361.

13. Πηγές: Muller-Dufeu, *ό. π.*, σελ. 289-291, αρ. 804-814, αλλά η Claire Cullen Davison, *Pheidias. The sculptures and ancient sources*, Λονδίνο 2009, σελ. 251 σημ. 761, δέχεται μόνο πέντε, από τις οποίες δύο βρίσκονται στον Πausανία. Στις πηγές συναντάμε το όνομα του αγάλματος ως *Πρόμαχος (Αθηνά)*. Η επιγραφή

πηγές, είναι πολύ πιθανόν ότι του φάνηκε κατάλληλο να έχει το κολοσσιαίο άγαλμα κάποια σχέση με τον Μαραθώνα.

Ο Αισχύλος αναφέρεται στον εμπρησμό ναών από τους Πέρσες κατά την εκστρατεία τους στην Ελλάδα, όπως περιγράφεται και από τον Πausανία και όπως σημειώθηκε στην εισαγωγή μου. Επομένως είναι απροσδόκητο το γεγονός ότι ο Πausανίας αναφέρεται μόνο σ’ ένα ναό που κτίστηκε στην Αθήνα από τα λάφυρα του Μαραθώνα, μολοντί σε όλη την *Περιήγησή* του πολλά μνημεία προέρχονται από λάφυρα. Ο Πausανίας μάς λέει ότι ο ναός βρίσκεται στην Αγορά και ότι είναι της Εύκλειας, αλλά δεν σημειώνει τίποτα για τον ρυθμό, το μέγεθος ή τη γλυπτική διακόσμησή του (1.14.5). Προφανώς, κατά τη γνώμη του Πausανία, η φήμη του ναού οφειλόταν στο γεγονός ότι χτίστηκε από τα λάφυρα του Μαραθώνα και κατά συνέπεια πήρε λάμψη από την κατεξοχήν αθηναϊκή νίκη.

Ένας δεύτερος ναός, για τον οποίο σημειώνει ο Πausανίας ότι είχε κατασκευαστεί από τα λάφυρα του Μαραθώνα, μας δημιουργεί δυσκολία. Πρόκειται για τον ναό της *Ἀθηνᾶς Ἀρείας* στις Πλαταιές (9.4.2). Είναι ενδιαφέρον ότι ο Πλούταρχος μας πληροφορεί ότι ο ναός ξαναχτίστηκε από λάφυρα της μάχης των Πλαταιών και όχι του Μαραθώνα (*Βίος Ἀριστείδ.* 20.3)¹⁴. Το πρώτο είναι πιο λογικό για ένα ναό στις Πλαταιές, αλλά δεν μπορούμε να μάθουμε την αλήθεια. Είναι όμως ενδεικτικό ότι δύο σύγχρονες πηγές αποδίδουν τον ίδιο ναό σε διαφορετικές μάχες. Αυτό δείχνει ότι το σημαντικότερο ήταν η σχέση του ναού με την ένδοξη νίκη στα Περσικά. Παρόλο που τίποτα στην αφήγηση του Πλούταρχου δεν αποδεικνύει απόλυτα ότι επισκέφτηκε τις Πλαταιές, πιστεύω ότι σίγουρα είχε πάει στην πόλη, γιατί

πάνω σε λίθους που θεωρούνται ότι ανήκουν στη βάση της *Προμάχου* έχει αναγνωσθεί ως “οι Αθηναίοι ανέθεσαν (το άγαλμα) από τους Περσικούς πολέμους”. Όμως βλ. Davison, *ό. π.*, σελ. 248-264· για το όνομα, σελ. 251-3. Η πηγή που αναφέρεται στον Μαραθώνα είναι ο σχολιαστής του Δημοσθένη, *Κατά Ανδροτίωνος* 13, 597 (Muller-Dufeu, *ό. π.*, σελ. 289, αρ. 809). Για την χρονολόγηση και την αξιοπιστία του σχολιαστή, βλ. Davison, *ό. π.*, σελ. 251.

14. Υπάρχει πρόβλημα στο κείμενο· Miller *ό. π.* σημ. 5, 31. Για το ακρόλιθο της Αθηνᾶς Αρείας του Φειδία, βλ. Davison σελ. 35-8

ο ίδιος ήταν από τη Βοιωτία. Μας λέει ακόμη ότι οι τάφοι των Ελλήνων πολεμιστών που σκοτώθηκαν στις Πλαταιές πλένονταν κάθε χρόνο ως την εποχή του (*Βίος Άριστείδ.* 21.5), κάτι που κατά πάσαν πιθανότητα το ήξερε από προσωπική εμπειρία.

Ο Πausανίας επισκέφτηκε και αυτός τις Πλαταιές και μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι ντόπιοι τού είχαν πει για τη σύνδεση του ναού με τον Μαραθώνα. Το θέμα δεν διευκρινίζεται από τον ανδριάντα του Αρίμνηστου, στρατηγού των Πλαταιών και στις δύο μάχες, τον οποίο είδε ο Πausανίας μέσα στο ναό. Μπορεί να φαίνεται παράξενο ότι οι ντόπιοι, οι οποίοι ενημέρωσαν τον Πausανία, δεν διεκδίκησαν κάποια σχέση με τη μάχη των Πλαταιών, αλλά οι μόνοι άνθρωποι που πολέμησαν δίπλα στους Αθηναίους στον Μαραθώνα ήταν οι Πλαταιείς. Γι' αυτό το λόγο μάλλον η μάχη του Μαραθώνα είχε ακόμα μεγαλύτερη σημασία για τους Πλαταιείς σχετικά με το πώς τους είδαν οι άλλοι Έλληνες, αφού ο Πausανίας αναφέρει ακριβώς ότι *“Οι Πλαταιείς, πριν από τη μάχη που έκαναν οι Αθηναίοι στον Μαραθώνα, δεν είχαν καθόλου ακουστεί”* (9.1.3). Από κάθε άποψη επομένως η ιστορία αυτή αντανακλά λάμψη στους Πλαταιείς.

Όσον αφορά στον ίδιο το ναό, ο Πausανίας περιγράφει το άγαλμα μέσα του ως εξής: *“Το λατρευτικό άγαλμα είναι επιχρυσωμένο· το πρόσωπο όμως και τα άκρα των χεριών και των ποδιών του έγιναν από μάρμαρο της Πεντέλης· στο μέγεθος δεν υστερεί πολύ από τη χάλκινη Αθηνά που είχαν αφιερώσει οι Αθηναίοι στην Ακρόπολη, επίσης ως ‘άπαρχήν’ για το κατόρθωμά τους στο Μαραθώνα. Και στις Πλαταιές το άγαλμα της Αθηνάς ήταν έργο του Φειδία”* (9.4.1).

Η σύγκριση με τη λεγόμενη Αθηνά Πρόμαχο, το πιο εντυπωσιακό εξωτερικό άγαλμα στην Ακρόπολη της Αθήνας, ενισχύει τις σχέσεις στις οποίες αναφέρθηκα προηγουμένως μεταξύ των Αθηναίων και των Πλαταιέων. Όσον αφορά στον εσωτερικό χώρο του ναού, ο Πλούταρχος – ο οποίος δεν γράφει τίποτα για το άγαλμα – σημειώνει απλά ότι μέσα υπήρχαν τοιχογραφίες τέλεια διατηρημένες ακόμα¹⁵. Χαρακτηριστικά ο Πausανίας περιγράφει τις τοιχογραφίες αυτές λε-

15. Βλ. τη μετάφραση B. Perrin, έκδ. Loeb, Cambridge, Mass. 1959.

πομερειακά: “Υπάρχουν και τοιχογραφίες στο ναό: μία του Πολύγνωτου που παριστάνει τον Οδυσσέα μετά τον φόνο των μνηστήρων και μία του Ονασία σχετική με την πρώτη εκστρατεία του Άδραστου και των Άργείων κατά των Θηβών· οι ζωγραφίες αυτές βρίσκονται στους τοίχους του προνάου” (9.4.2).

Μόνο ένα ακόμα κτήριο των Αθηναίων χρηματοδοτήθηκε από τα λάφυρα του Μαραθώνα, σύμφωνα με τον Πausανία, ο Θησαυρός τους στους Δελφούς (10.11.5). Η ακρίβεια αυτού του ισχυρισμού έχει συζητηθεί εκτεταμένως, πάνω απ’ όλα διότι πολλοί επιστήμονες θεωρούν το στυλ των γλυπτών μετοπών του Θησαυρού ασύμβατο με τη χρονολόγηση του Πausανία¹⁶. Ωστόσο, όπως σημείωσα πριν, το σημαντικό για την παρούσα μελέτη είναι ό,τι πιστεύει ο Πausανίας και όχι αν έχει δίκιο να το πιστεύει.

Σίγουρα ο Πausανίας θα είδε την επιγραφή που βρίσκεται τώρα σε μια βάση, αμέσως κάτω από τον Θησαυρό, και αρχικά έγραφε “*Ἀθηναῖοι Ἀπόλλωνι Πυθίοι ἀκροθίνια τῆς Μαραθῶνι μάχης ἀνέθεσαν*”, αλλά αντικαταστάθηκε, όχι πριν από τον Γ’ αι. π. Χ., με την εξής: “*Ἀθηναῖοι Ἀπόλλωνι ἀπὸ Μέδον ἀκροθίνια τῆς Μαραθῶνι μάχης*”. Το γεγονός ότι ο Πausανίας δεν αναφέρεται στην επιγραφή αυτή έχει ερμηνευτεί ως ένδειξη ότι την εποχή του η βάση ήταν αλλού, και πράγματι ίσως να ήταν η βάση των αγαλμάτων του Φειδία για τον Μαραθώνα, τα οποία περιγράφει στην είσοδο του ιερού και θα τα συζητήσω σε λίγο¹⁷. Από την άλλη όμως μας δίνει όλες τις πληροφορίες που περιέχονται στην επιγραφή, συνδέοντάς την με τον Θησαυρό. Μάλλον δεν τὸ θεώρησε απαραίτητο να εξηγήσει ότι άντλησε την πληροφορία του από την επιγραφή.

Φυσικά οι Δελφοί, ως Πανελλήνιο ιερό, είχαν ιδιαίτερο βάρος στον ελληνικό χώρο και γι’ αυτό ο χώρος του ιερού γέμισε σταδιακά από παραπεμπτικά σε πολέμους μνημεία και από νικηφόρα τρόπαια, κάποια εκ των οποίων προέρχονταν και από εμφυλίους πολέμους. Ο

16. Π. χ. Stewart, *ό. π.*, σημ. 7, 131-3. Ο P. Amandry, “Le ‘socle marathonien’ et le trésor des atheniens”, *BCH* 122 (1998) σελ. 75-90, συμφωνεί με τη χρονολόγηση του Πausανία.

17. Davison, *ό. π.*, σελ. 273-5.

Θησαυρός των Αθηναίων τοποθετήθηκε σε περίοπτη θέση στην ιερά οδό λίγο πιο κάτω από το ναό του Απόλλωνα, και το μήνυμα της νίκης των Αθηναίων ενισχύθηκε από την ανάρτηση χρυσών ασπίδων, λαφύρων του Μαραθώνα, στο επιστύλιο του ναού (10.19.4). Ο Πausanίας επιβεβαιώνει ότι οι ασπίδες ήταν τοποθετημένες στο μπροστινό μέρος του ναού για μέγιστη ορατότητα.

Ένα ακόμα μνημείο των Αθηναίων στους Δελφούς στο οποίο αναφέρεται ο Πausanίας είναι η προσκείμενη στο ναό του Απόλλωνα στοά. Ο Πausanίας γράφει ότι η στοά παραπέμπει σε μια νίκη των Αθηναίων κατά των Πελοποννησίων και των σύμμαχών τους το 429 (10.11.6). Όπως και με τον Θησαυρό, φαίνεται ότι η περιγραφή του Πausanία βασίζεται σε μια επιγραφή την οποία δεν αναφέρει, μολονότι αυτή σώζεται. Πολλοί πιστεύουν ότι ο Πausanίας κάνει λάθος και ότι η στοά κτίστηκε για την έκθεση λαφύρων από τους Πέρσες τη δεκαετία του 470. Άλλοι όμως υποστηρίζουν ότι η στοά κτίστηκε γύρω στα 450 για λάφυρα από Έλληνες¹⁸. Το πρόβλημα, όπως και το πρόβλημα της χρονολόγησης του Θησαυρού, δεν φαίνεται να λύνεται οριστικά. Όμως αξίζει να επαναλάβω ότι πάνω από τη στοά των Αθηναίων ήταν ασπίδες από τον Μαραθώνα καρφωμένες στο ναό του Απόλλωνα, και ότι λίγο πριν από τη στοά βρισκόταν ο Θησαυρός των Αθηναίων, ανάθημα από τον Μαραθώνα κατά τον Πausanία.

Μπορεί λοιπόν να πει κανείς ότι η στοά θα ήταν μια εξαίρεση ως αθηναϊκό μνημείο, αν δεν ήταν προς ανάμνηση του Μαραθώνα. Ένα ακόμη σχετικό τεκμήριο είναι μια ομάδα χάλκινων αγαλμάτων φιλοτεχνημένη από το ένα δέκατο των λαφύρων του Μαραθώνα, όπως μας λέει δύο φορές ο Πausanίας, βασίζοντας την περιγραφή του, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, σε μια επιγραφή (10.10.1-2), ίσως αυτή

18. Ο J. Walsh, "The date of the Athenian stoa at Delphi", *AJA* 90 (1986) σελ. 319-336, θεωρεί τη στοά ανάθημα για μία νίκη εναντίον Ελλήνων αντιπάλων κατά τον πρώτο Πελοποννησιακό πόλεμο· στη σελ. 320 σημ. 1 αναφέρεται σε άλλες θεωρίες. Πρόσφατα ο Davison (ό. π., σελ. 511) υποστηρίζει ότι η στοά κτίστηκε για να διαιοονίξει τη νίκη των Αθηναίων και Ιώνων εναντίον των Περσών στη Μυκάλη το 478, αλλά χωρίς να σημειώνει κάποια πηγή ή μαρτυρία. Ο Walsh δεν αναφέρεται στη Μυκάλη.

που τώρα βρίσκεται αμέσως κάτω από τον αθηναϊκό Θησαυρό, όπως έγραφα πριν. Μας ενημερώνει λοιπόν ότι “τα αγάλματα αυτά είναι της Αθηνάς, του Απόλλωνα και του Μιλτιάδη”, και ονομάζει επιπροσθέτως επτά από τους Αθηναίους επώνυμους ήρωες – τους οποίους διάλεξε το Δελφικό μαντείο – και τρεις ακόμα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και ο Θησέας.

Όλα αυτά τα αγάλματα, γράφει ο Πausανίας, ήταν έργα του Φειδία, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τη γλυπτή διακόσμηση του Παρθενώνα και το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου¹⁹. Ίσως το πιο εντυπωσιακό είναι η παράθεση θνητών με αθανάτους, του Μιλτιάδη, στρατηγού στη μάχη του Μαραθώνα, με τους θεούς και ήρωες, σε μια εποχή, ούτε πενήντα χρόνια μετά τη μάχη, όταν οι μνήμες της ήταν ακόμα ζωτανές. Ο Πausανίας μας δίνει μια ένδειξη για το πώς έβλεπε ο κόσμος τον Μιλτιάδη, τουλάχιστον τον Β΄ αι. μ. Χ. Λέει: “ο Μιλτιάδης, ο γιός του Κίμωνα, ο οποίος νίκησε σε μάχη τους βαρβάρους που είχαν κάνει απόβαση στο Μαραθώνα και ανέκοψε την πρόοδο των μηδικών δυνάμεων, υπήρξε ο πρώτος ευεργέτης ολόκληρης της Ελλάδος” (8.52.1). Μια ακόμα ένδειξη της υψηλής φήμης του Μιλτιάδη κατά την εποχή του Πausανία είναι ότι ο σχεδόν σύγχρονός του ρήτορας και ευεργέτης Ηρώδης ο Αττικός δήλωνε, κατά τον Φιλόστρατο, απόγονος του Μιλτιάδη²⁰. Η εντύπωση ότι ο Μιλτιάδης είχε τα πρωτεία δείχνει επίσης την καθοριστική θέση των Περσικών πολέμων, και συγκεκριμένα της μάχης του Μαραθώνα, στο πώς έβλεπαν οι Έλληνες τη δική τους ιστορία. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει τότε ότι υπήρχε ένας ανδριάντας του Μιλτιάδη στους Δελφούς. Υπήρχε επίσης ένα άγαλμά του στην Αθήνα (1.18.3): ο Πausανίας γράφει ότι “τους ανδριάντες του Μιλτιάδη και του Θεμιστοκλή τους έκαναν ανδριάντες ενός Ρωμαίου και ενός Θράκα αλλάζοντας τις επιγραφές”. Παρομοίως στο Ηραίο, κοντά στο Άργος, “ο ανδριάντας με την επιγραφή που διευκρίνιζε πως είναι ο αυτοκράτορας Αύγουστος,

19. Για το όνομα του αγάλματος, βλ. Davison, *ό. π.*, σελ. 6-13.

20. Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών*, 2.1.6-8. Για το τι λέει ο Πausανίας για τον Ηρώδη, βλ. Arafat, *ό. π.*, σελ. 195-201.

λένε πως αρχικά ήταν ανδριάντας του Ορέστη” (2.17.3)²¹. Το γεγονός ότι ο Πausανίας αναγνώρισε τον Μιλτιάδη παρά το σβήσιμο της επιγραφής δείχνει ότι ο Μιλτιάδης έχαιρε μεγάλης εκτιμήσεως την εποχή του Πausανία και η μορφή του ήταν αναγνωρίσιμη²².

Πιο εκπληκτικό είναι ότι ο ανδριάντας του Μιλτιάδη τοποθετήθηκε στο ίδιο σύμπλεγμα με αγάλματα θεών και ηρώων των Αθηναίων. Δύο ακόμα αποσπάσματα του Πausανία μας ενημερώνουν πληρέστερα για τη θέση του Μιλτιάδη· στην Ολυμπία μιλάει για τον Θησαυρό των Σικυωνίων· “υπάρχουν εδώ και άλλα αξιομνημόνευτα, το μαχαίρι του Πέλοπα, με χρυσή λαβή, και το κέρας της Αμάλθειας καμωμένο από ελεφαντόδοντο, αφιέρωμα του Μιλτιάδη” (6.19.6). Και μας μεταφέρει την επιγραφή την οποία χρησιμοποίησε ως μάρτυρα. Όπως στο σύμπλεγμα αγαλμάτων στους Δελφούς, ο Μιλτιάδης παρουσιάζεται ισότιμος με έναν ήρωα, τον επώνυμο ήρωα της Πελοποννήσου. Και το ανάθημά του είναι τόσο θρυλικό, όσο το κέρας της αίγας Αμάλθειας το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως *ρύτον* από το βρέφος-Δία.

Το δεύτερο απόσπασμα είναι απ’ τις πιο πολυσυζητημένες πηγές για την αρχαία τέχνη, η περιγραφή δηλαδή των τοιχογραφιών της Ποικίλης Στοάς στην Αγορά της Αθήνας (1.15.1-3)²³. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται περί τα μέσα του Ε΄ αι., δηλαδή είναι σύγχρονες με την ομάδα αγαλμάτων σχετικών με τον Μαραθώνα στους Δελφούς. Ο Μιλτιάδης πάλι παρουσιάζεται, όπως στους Δελφούς, μαζί με τη θεά Αθηνά και

21. Συζητείται από τον Arafat, *ό. π.*, σελ. 5, 126-127, με άλλους παραλληλισμούς.

22. Το γεγονός ότι ο Πausανίας περιγράφει την Ποικίλη Στοά λεπτομερώς δείχνει ότι είδε επιγραφές, αν και δεν τις αναφέρει. Αντιθέτως, στην ανάλογη περιγραφή του της Λέσχης των Κνιδίων, αναφέρει επιγραφές (π. χ. 10.25.3-5, 10.31.9).

23. Π. χ. τρία άρθρα στον τόμο J. M. Barringer – J. M. Hurwit (εκδ.), *Periklean Athens and its legacy. Problems and perspectives*, Austin 2005: J. Boardman, “Composition and content on Classical murals and vases”, σελ. 63-72, M. D. Stansbury-O’Donnell, “The painting program in the Stoa Poikile”, σελ. 73-88, D. Castriota, “Feminizing the Barbarian and Barbarizing the Feminine: Amazons, Trojans, and Persians in the Stoa Poikile”, σελ. 89-102. Επιπλέον A. Sommerstein, “Argive Oinoe, Athenian *epikouroi* and the Stoa Poikile”, στο S. Keay – S. Moser (εκδ.), *Greek Art in View*, Οξφόρδη 2004, σελ. 138-147.

τον ήρωα Θησέα, ιδρυτή της Αθήνας²⁴. Δίπλα στο Μιλτιάδη στην Ποικίλη Στοά εμφανίζεται ο Καλλίμαχος, πολέμαρχος στον Μαραθώνα, ο οποίος έπεσε στη μάχη. Παρόλο που είχε την ανώτερη θέση ως πολέμαρχος, ο Καλλίμαχος δεν συμπεριλήφθηκε στο μνημείο στους Δελφούς· συμπεραίνω ότι η προαγωγή του Μιλτιάδη που βλέπουμε εδώ οφείλεται αναμφίβολα στην πρωτοβουλία του γιού του.

Εδώ ήταν και ο Ηρακλής “τον οποίο ισχυρίζονται πως πρώτοι από τους Έλληνες αυτοί (δηλαδή οι κάτοικοι του Μαραθώνα) πίστεψαν για θεό” κατά τον Πausανία (1.32.5, 1.15.3) και ο ήρωας Έχετλος. Ο Πausανίας αναφερόμενος στον τελευταίο (ως Έχετλο και Εχετλαίο²⁵) στην περιγραφή του πεδίου της μάχης στον Μαραθώνα λέει τα εξής: “υπάρχει και η παράδοση πως στη μάχη συνέβη να λάβει μέρος και κάποιος που έμοιαζε με αγρότη στην εμφάνιση και την περιβολή. Αυτός σκότωσε πολλούς από τους βαρβάρους με ένα αλέτρι και όταν η μάχη τελείωσε εξαφανίστηκε· όταν οι Αθηναίοι ρώτησαν σχετικά, ο θεός δεν χρησιμοδότησε γι’ αυτόν τίποτε περισσότερο από το ότι πρέπει να τιμούν τον ήρωα Εχετλαίο”.

Παρομοίως ο Ηρόδοτος μας πληροφορεί για τον Επίζηλο, Αθηναίο στρατιώτη που πήρε μέρος στη μάχη του Μαραθώνα, ο οποίος τυφλώθηκε ξαφνικά, ενώ πολεμούσε και βρέθηκε απέναντι σ’ έναν τεράστιο άνθρωπο, ένα φάντασμα το οποίο τον προσπέρασε και σκότωσε τον διπλανό πολεμιστή (6.117). Ο Αιλιανός σημειώνει (*Ποικίλη Ιστορία* 7.38) ότι ο Επίζηλος απεικονίστηκε στην Ποικίλη Στοά, μολονότι ο Πausανίας δεν τον αναφέρει.

Άλλος ήρωας, στον οποίο αναφέρεται ο Πausανίας σε σχέση με τους Περσικούς πολέμους, και συγκεκριμένα με την άμυνα των Δελφών, είναι ο Φύλακος, για τον οποίο γράφει ότι “κοντά στο ιερό της Προνοίας υπάρχει τέμενος (του ήρωα Φυλάκου)” (10.8.7). Ο Πausανίας ή είδε το τέμενος του Φυλάκου ή βασίστηκε στον Ηρόδοτο (8.38-9), ο οποίος αναφέρει την ίδια τοποθεσία, αλλά προσθέτει ότι ο Φύλα-

24. Ο Πλούταρχος (*Βίος Θησέα* 35) αναφέρεται σ’ ένα φάντασμα του Θησέα στον Μαραθώνα.

25. Το όνομα προέρχεται από τη χρήση της *έχελης* “λαβής αρότρου”, όπως το περιγράφει ο Πausανίας σε αυτό το απόσπασμα.

κος και ο Αυτόνοος, ένας ακόμα ντόπιος ήρωας που πολέμησε τους Πέρσες δίπλα του, ήταν δύο γιγαντιαίοι οπλίτες, ψηλότεροι από κάθε άλλον άνθρωπο, οι οποίοι κυνηγούσαν τους Πέρσες και τους σκότωναν. Ο Φύλακος εμφανίζεται επίσης εναντίον των Γαλατών, το 279, στην αφήγηση της μάχης που περιέχει υπερφυσικές ενδείξεις, ανάμεσά τους τα φαντάσματα τεσσάρων ηρώων (Παυσαν. 10.23. 3)²⁶.

Το υπερφυσικό στοιχείο είναι προφανές στις εμφανίσεις του Εχετλαίου και του Επίζηλου στον Μαραθώνα και φαίνεται επίσης στην υποστήριξη του τοπικού θεού του Μαραθώνα. Ο Παυσανίας γράφει ότι *“έλεγε ακόμα ο Φιλιππίδης πως ο Παν τον είχε συναντήσει περί το Παρθένιο όρος και πως είχε πει ότι εννοεί τους Αθηναίους και θά ’ρθει στον Μαραθώνα, για να πολεμήσει μαζί τους”* (1.28.4). Και ο Παυσανίας προσθέτει ότι εκδηλώσεις του υπερφυσικού παρατηρούνταν στο πεδίο της μάχης του Μαραθώνα ως την εποχή του: *“εδώ κάθε νύχτα μπορεί κανείς να έχει την αίσθηση ενός χρεμετισμού αλόγων και μάχης ανδρών”* (1.32.4). Αυτό δεν ίσχυε μόνο για τον Μαραθώνα: στη Σαλαμίνα γράφει ο Παυσανίας ότι *“στη διάρκεια της ναυμαχίας των Αθηναίων κατά των Μήδων λένε πως παρουσιάστηκε στα πλοία ένα φίδι· σύμφωνα με τον χρησμό που έδωσε ο θεός στους Αθηναίους, το φίδι αυτό ήταν ο ήρωας Κυχρεός”* (1.36.1). Καμία έκπληξη τότε ότι *“λένε και οι Αθηναίοι πως θεοί συνεργάστηκαν μαζί τους στα κατορθώματα του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας”* (8.10.9).

Η προηγούμενη συζήτηση δείχνει το πλαίσιο, στο οποίο ο Μιλτιάδης φαίνεται να ηρωποιήθηκε στη συνείδηση των άλλων θνητών, για να απεικονιστεί σε τοιχογραφίες και σε αγάλματα δίπλα σε θεούς και ήρωες τόσο στην Αθήνα όσο και στους Δελφούς. Μια εξήγηση για την ιδιαίτερη μεταχείριση του Μιλτιάδη είναι ολοφάνερη και έχει ειπωθεί ήδη, ότι δηλαδή γιός του ήταν ο Κίμων, ηγέτης της Αθήνας στην περίοδο μετά τους Περσικούς πολέμους, και ο άνθρωπος ο οποίος έφερε από τη Σκύρο τα οστά του Θησέα, ιδρυτή της Αθήνας. Κατά πάσαν πιθανότητα ο Κίμων οικοδόμησε την Ποικίλη Στοά, που αρ-

26. Οι αναφορές του Παυσανία στους Γαλάτες συζητούνται από τον Arafat, *ό. π.*, σμ. 10, 241-242, που παραθέτει και 8.10.9.

χικά ονομάστηκε από τον κουνιάδο του Πεισιάνακτο, *Πεισιανάκειος*²⁷. Προφανώς ο Κίμων δεν δίστασε να προαγάγει την εικόνα του πατέρα του. Αλλά ο Πausανίας δίνει άλλη εξήγηση γι’ αυτήν την προαγωγή του Μιλτιάδη· στην περιγραφή της περιοχής του Μαραθώνα (1.32.3-7) σημειώνει ότι “*οι Μαραθώνιοι λατρεύουν αυτούς που έπεσαν στη μάχη και τους ονομάζουν ήρωες*”. Ως επιζών, ο Μιλτιάδης δεν συμπεριλήφθηκε στην κατηγορία αυτή, αλλά ως νικητής στρατηγός θα ήταν ισότιμος με ήρωα, κάτι που είναι σαφές και από τα αγάλματά του στους Δελφούς και στην Αθήνα.

Η περιγραφή της Ποικίλης Στοάς από τον Pausανία αντιπαραβάλλει τη μάχη του Μαραθώνα με τη μυθική μάχη του Θησέα και των Αθηναίων εναντίον των Αμαζόνων και με τη νίκη των Ελλήνων στην Τροία. Με αυτό τον τρόπο παραλληλίζει τις θρυλικές νίκες των Ελλήνων με τη μάχη του Μαραθώνα. Σε λίγο θα εξετάσω την περιγραφή του για τη μάχη των Θερμοπυλών, όπου κάνει έναν πολύ συγκεκριμένο παραλληλισμό μεταξύ του Αχιλλέα και του Μιλτιάδη, λέγοντας ότι “*λίγοι (πόλεμοι) είναι που τους δόξασε ιδιαίτερα η γενναιότητα ενός ανδρός, όπως λάμπρυνε ο Αχιλλέας τον πόλεμο στο Ίλιον και ο Μιλτιάδης τη μάχη στο Μαραθώνα*” (3.4.7). Η χρήση μυθικών παραλλήλων, ειδικά των Αμαζόνων και της Τροίας, είναι ένα επαναλαμβανόμενο θέμα στον Pausανία, όπως και σε άλλες πηγές, και οι ερευνητές το αναφέρουν συχνά αναφορικά με την κλασική τέχνη.

Ο Pausανίας γράφει ακόμα ότι οι Αθηναίοι οι οποίοι σκοτώθηκαν στο Μαραθώνα – 192 τον αριθμό, κατά τον Ηρόδοτο (6.117) – ενταφιάστηκαν στο πεδίο της μάχης, και όχι στο συνηθισμένο μέρος για διακεκριμένους Αθηναίους, ως ένδειξη της ανδρείας τους (1.29.4). Αργότερα ο Pausανίας λέει ότι υπάρχει “*ένα τρόπαιο από λευκό μάρμαρο*” στο πεδίο μάχης (1.32.)²⁸. Στο ίδιο απόσπασμα γράφει ότι δεν βρήκε τάφο των Περσών, αν και οι Αθηναίοι ισχυρίστηκαν ότι

27. Οι πηγές για την Ποικίλη Στοά έχουν συγκεντρωθεί από τον R. E. Wycherley, *The Athenian Agora III. Literary & Epigraphical Testimonia*, Princeton 1957, σελ. 31-45.

28. E. Vanderpool, “A monument to the battle of Marathon”, *Hesperia* 35 (1966) σελ. 93-106, ειδικά σελ. 101-102.

τους έθαψαν. Ο Πausανίας βγάξει το συμπέρασμα ότι τους πέταξαν σ' ένα χαντάκι, μολονότι αλλού σημειώνει ότι οι Αθηναίοι τους έθαψαν (9. 32.9) πραγματικά. Χωρίς κανένα επιτύμβιο σήμα, δεν μπορούμε να ξέρουμε με βεβαιότητα τί συνέβη.

Θερμοπύλες (Σεπτέμβρης του 480)

Η αφήγηση των ιστορικών γεγονότων από τον Πausανία εξαρτάται πάντα από τις ιστορικές πηγές σε αντίθεση με τις περιγραφές του για την τοπογραφία, τα κτήρια και τα έργα τέχνης, οι οποίες προέρχονται από προσωπική αυτοψία. Παραδείγματος χάρη, παίρνει κατ' ευθείαν από τον Ηρόδοτο (7.203) τους αριθμούς των ελλήνων συμμάχων που πολέμησαν εναντίον του Ξέρξη στις Θερμοπύλες (10.20.1-2), και παραπέμπει στον ίδιο ιστορικό αμέσως μετά. Στη συνέχεια της αφήγησης του Ηροδότου, η συμπλοκή αυτή κορυφώνεται με τη μάταιη αντίσταση των τριακοσίων Σπαρτιατών υπό τον Λεωνίδα. Ο Πausανίας λέει ότι *“μετά τη μάχη στις Θερμοπύλες οι Έλληνες έθαψαν τους νεκρούς τους και λαφυραγώγησαν τους βαρβάρους”* (10.21.6), θυμίζοντας τον Μαραθώνα. Και προσθέτει ότι *“τα κόκκαλα του Λεωνίδα τα είχε μεταφέρει από τις Θερμοπύλες σαράντα χρόνια μετά τη μάχη ο Πausανίας”* (3.14.1). Η μεταφορά οστών έχει ιστορικούς παραλληλισμούς, αλλά συνήθως σε σχέση με αρχαίους ήρωες²⁹. Ομοίως ο Πausανίας συγκρίνει τον Αχιλλέα και τον Μιλτιάδη κατά τη συζήτησή του για τις Θερμοπύλες. Τελειώνει αυτή τη σύγκριση λέγοντας ότι *“μου φαίνεται όμως πως το κατόρθωμα του Λεωνίδα ξεπέρασε και τα προγενέστερά του και τα μεταγενέστερά του”* (3.4.8). Η μνήμη του Λεωνίδα διατηρήθηκε στον τάφο του, τον οποίο είδε ο Πausανίας στη Σπάρτη, δίπλα στον τάφο του Πausανία, στρατηγού στις Πλαταιές, ενώ *“κάθε χρόνο εκφωνούν εκεί λόγους και προκηρύσσουν αγώνες, στους οποίους δεν μπορούν να λάβουν μέρος άλλοι αθλητές εκτός των Σπαρτιατών”* (3.14. 1). Και συνεχίζει *“υπάρχει και μια στήλη που περιέχει τα ονόματα εκείνων που ανέλαβαν τον αγώ-*

29. Arafat, ό. π., σελ. 77 και σημ. 78.

να των *Θερμοπυλών κατά των Μήδων*” (3.14.1), αλλά η προσοχή του συγκεντρώνεται πιο πολύ σ’ ένα άτομο παρά σε οποιαδήποτε άλλη περιγραφή μάχης.

Η εκκένωση (φθινόπωρο του 480) και η άλωση (άνοιξη του 479) της Αθήνας

Η νίκη του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες, λέει ο Πausanias, “θα μπορούσε ... να μην τον αφήσει (τον Ξέρξη) ούτε καν να δει την Ελλάδα ούτε να κάψει την πόλη των Αθηναίων” (3.4.8), αλλά δεν έγινε. Την άνοιξη του 479, οι Πέρσες κατέστρεψαν την Αθήνα, ισοπεδώνοντας τον αρχαίο ναό της Αθηνάς στη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης³⁰. Στα νότια κατέστρεψαν επίσης ό,τι υπήρχε από τον προπερίκλειο Παρθενώνα, ο οποίος είχε αρχίσει να κτίζεται τη δεκαετία μετά τον Μαραθώνα. Μετά την εισβολή οι Αθηναίοι έθαψαν τα σπασμένα αγάλματα, ενώ είχαν ήδη περισώσει κάποια εκ των προτέρων. Ο Πausanias αποτελεί σημαντικό μάρτυρα για το πώς τα γεγονότα αυτά επηρέασαν την τέχνη στην Ακρόπολη και την Αθήνα, και την τέχνη της μνήμης.

Η απειλή της άφιξης των Περσών οδήγησε στην εκκένωση της Αθήνας το φθινόπωρο του 480, κάτι που διαιωνίστηκε ως ανάμνηση όχι εκεί αλλά στη Τροιζήνα, όπου πήγαν οι περισσότεροι πρόσφυγες κατά τον Ηρόδοτο (7.41-2). Εκεί ο Πausanias είδε ένα βωμό του *Ηλίου Έλευθερίου*, τον οποίο έστησαν οι Τροιζήνιοι “γιατί γλύτωσαν από την υποδούλωση στον Ξέρξη και στους Πέρσες” (2.31.5).

Κοντά ο Πausanias περιγράφει το εξής μοναδικό μνημείο· “σε μια στοά της αγοράς υπάρχουν λίθινα αγάλματα γυναικών και παιδιών· είναι οι γυναίκες και τα παιδιά που οι Αθηναίοι εμπιστεύθηκαν στους Τροιζήνιους με σκοπό τη σωτηρία τους, όταν αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την πόλη και να μην αντιμετωπίσουν τον ερχόμενο Μήδο με στρατό στην ξηρά. Τα αγάλματα που έχουν ανατεθεί λένε πως δεν είναι όλων των γυναικών – γιατί δεν είναι πολλά – αλλά μόνον εκείνων

30. Για τη θεωρία ότι ο ναός αυτός σώθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό απ’ ό,τι νόμιζαν οι ερευνητές μέχρι τώρα, βλ. G. Ferrari, “The ancient temple on the Acropolis at Athens”, *AJA* 106 (2002) σελ. 11-35.

που διακρίνονταν για την κοινωνική τους θέση” (2.31.7).

Παρά την ταξική διάκριση που αναφέρει ο Πausανίας, αυτά τα αγάλματα είναι εξαιρετικά διότι δείχνουν απλούς ανθρώπους, όχι ηγέτες, και επιπροσθέτως γυναίκες και παιδιά και όχι άνδρες. Κατ’ εξαίρεση επίσης τα αγάλματα ήταν λίθινα και όχι από χαλκό, το συνηθέστερο υλικό για μεμονωμένα αγάλματα. Όπως συνηθίζει, ο Πausανίας δεν μας δίνει κάποια χρονολογική ένδειξη, αφήνοντάς μας ίσως να πιστεύουμε ότι ήταν λίγο μετά τα γεγονότα που αναφέρει³¹. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο σύγχρονος γλύπτης Maurice Blik εξέθεσε στο Λονδίνο τον Σεπτέμβρη του 2008 το πρόπλασμα μιας ομάδας αγαλμάτων δείχνοντας παιδιά τα οποία είχαν φυγαδευθεί κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, πριν από εβδομήντα σχεδόν χρόνια.

“Στο ναό της Πολιάδας υπάρχει ένας Ερμής από ξύλο που λένε πως είναι ανάθημα του Κέκροπα· ... Αξιόλογα αναθήματα είναι από τα αρχαία ένα πτυσσόμενο κάθισμα, έργο του Δαίδαλου, και λάφυρα από τους Μήδους, ένας θώρακας του Μασίστιου, ο οποίος ήταν αρχηγός του ιππικού στη μάχη των Πλαταιών και ένας ακινάκης (“περσικό μαχαίρι”) που λένε πως ήταν του Μαρδόνιου” (1.27.1). Ο Μαρδόνιος ήταν, θυμίζω, ο ηγέτης των Περσών στις Πλαταιές.

Αυτό το απόσπασμα αναφέρεται στο θρησκευτικό κέντρο της Ακρόπολης και συνεπώς της Αθήνας. Ο Πausανίας χρησιμοποιεί το ίδιο επίθετο – ‘αρχαίο’ –, για να αναφερθεί σε έργα του Δαίδαλου, του πρώτου μυθικού Έλληνα καλλιτέχνη, και σε λάφυρα από μian ιστορική συμπλοκή, τους Περσικούς πολέμους³². Κατά τη γνώμη μου, αυτό δείχνει ότι ο Πausανίας θεωρούσε τον Δαίδαλο υπαρκτό καλλιτέχνη και ότι η πτυσσόμενη καρέκλα που υποτίθεται ήταν φτιαγμένη από τον Δαίδαλο ήταν εξίσου γνήσια όσο και τα λάφυρα τα οποία είδε δίπλα της.

Επιπλέον η αρχαιότητα απέπνεε αγιότητα, όπως είναι σαφές πολλές φορές στον Πausανία, οπότε η σύνδεση των περσικών αντικει-

31. Βλ. και F. J. Frost, “Troizen and the Persian war: some new data”, *AJA* 82 (1978) σελ. 105-107.

32. Arafat, *ό. π.*, σελ. 70-71, 74.

μένων με την καρέκλα του Δαίδαλου τους έδινε επιπρόσθετη αξία. Ενισχυτικά ο Πausανίας συνεχίζει σχολιάζοντας την ελιά που η Αθηνά έδωσε στην Αθήνα και η οποία βρέθηκε στον ίδιο ναό: *“υπάρχει και η εξής παράδοση, πως η ελιά κάηκε εντελώς, όταν ο Μήδος έβαλε φωτιά στην πόλη των Αθηναίων, την ίδια μέρα όμως ξαναβλάστησε φτάνοντας σε ύψος δυο πήχεων”* (1.27.2). Η εισαγωγική έκφραση *“υπάρχει και η εξής παράδοση”* μπορεί να αναφέρεται στην περιγραφή του Ηροδότου (8.55), στην οποία βασίζεται η περιγραφή του Πausανία, αν και ο ίδιος ή κάποια άλλη πηγή που πιθανόν χρησιμοποίησε αυτός λέει ότι η ελιά ξαναβλάστησε όχι την επόμενη μέρα, αφοτόυ κάηκε, όπως γράφει ο Ηρόδοτος, αλλά την ίδια μέρα. Η επιμονή της ελιάς ν’ αντισταθεί στα φυσικά φαινόμενα και στους Πέρσες – η μάλλον να εκνευρίσει τους Πέρσες – θυμίζει την υπερφυσική βοήθεια που είχαν οι Αθηναίοι στον Μαραθώνα.

Μετά την περιγραφή του ναού της Αθηνάς Πολιάδος, παρόλο που ο Πausανίας δεν μας ενημερώνει για την ακριβή θέση του στην Ακρόπολη, λέει: *“Υπάρχουν και παλαιά αγάλματα της Αθηνάς· αυτά δεν είναι λειωμένα, είναι όμως μαυρισμένα και δεν αντέχουν σε χτύπημα, γιατί τα είχε πάρει κι αυτά η φλόγα, όταν οι Αθηναίοι είχαν καταφύγει στα πλοία και ο βασιλιάς είχε κυριέψει την πόλη”* (1.27.6). Για να έχουν σωθεί ως την εποχή του Πausανία, τα αγάλματα αυτά πρέπει να είχαν διατηρηθεί ευλαβικά ως ενθύμια της περσικής εισβολής, και συνεπώς της επιτυχίας των Αθηναίων στην απόκρουση της εισβολής. Υποτίθεται ότι τα αγάλματα θα ήταν σκεπασμένα, αν και δεν μας το λέει ο Πausανίας, ο οποίος αναφέρεται σε τρία ακόμα αγάλματα σχετικά με τους Περσικούς πολέμους. Ίσως είναι λίγα, αλλά δεν πρέπει να περιμένουμε να είχαν σωθεί πολλά ως την εποχή του. Πρώτον στην Αθηνά Πρόμαχο, την οποία συζητήσα σε σχέση με τον Μαραθώνα. Δεύτερον σ’ έναν ανδριάντα του Ξάνθιππου, πατέρα του Περικλή *“ο οποίος έκανε τη ναυμαχία με τους Μήδους στη Μυκάλη”* (1.25.1). Η τελευταία ναυμαχία έγινε το καλοκαίρι του 479, κατά την παράδοση την ίδια μέρα με τη μάχη των Πλαταιών. Τρίτον, σε μια ομάδα αγαλμάτων αφιερωμένη από τους Ατταλίδες της Περγάμου, πιθανώς μεταξύ 200 και 150 π. Χ. Ο Πausανίας τα περιγράφει ως εξής: *“Υπάρχουν παραστάσεις του μυθικού πολέμου των Γιγάντων ... της μάχης των Αθηναίων κατά των Αμαζόνων, του κατορθώματος κα-*

τά των Μήδων στον Μαραθώνα και της καταστροφής των Γαλατών στη Μυσία” (1.25.2)³³.

Το σύμπλεγμα αυτό διαφέρει από τα μνημεία του Μαραθώνα, διότι δεν ήταν στημένο προς τιμήν των Αθηναίων αλλά των Περγαμηνών. Αυτό δείχνει ότι η Αθήνα είχε χάσει πριν από πολύν καιρό τα πρωτεία που είχε κατά τον Ε΄ αι. Τώρα η Αθήνα δεχόταν ευεργεσίες από ξένους, π. χ. τη Στοά του Αττάλου Β΄ στην Αγορά και τη στοά στην ανατολική κλιτύν της Ακρόπολης κτισμένη από τον αδερφό του, τον Ευμένη³⁴. Η προώθηση των Περγαμηνών φαίνεται επίσης από την αναφορά του Πausανία στους Γαλάτες, τους οποίους νίκησαν αυτοί στον πόλεμο. Στην προκειμένη περίπτωση ο πόλεμος αυτός αποτελεί το αποκορύφωμα μιας σειράς πολέμων συνδέοντας το μυθικό παρελθόν με το ιστορικό. Ενώ δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στη δική τους νίκη κατά των Γαλατών, οι αναφορές στις νίκες των Αθηναίων επί των Αμαζόνων και στον Μαραθώνα συνιστούν δύο φιλοφρονήσεις προς την πόλη που φιλοξενούσε τα μνημεία τους. Με αυτόν τον τρόπο η παράθεση θεμάτων που απαντά στην Ποικίλη Στοά επαναλαμβάνεται στα αγάλματα των Περγαμηνών τριακόσια περίπου χρόνια μετά.

Μια εντυπωσιακή φυσική αλλαγή που έγινε στην Ακρόπολη, όταν τελείωσαν οι Περσικοί πόλεμοι και οι Αθηναίοι επέστρεψαν στην πόλη τους, ήταν η ανέγερση τειχών από τον Θεμιστοκλή (1.2.2). Αυτά τα τείχη θα είχαν αποκρούσει την περσική εισβολή και το μακελειό των κατοίκων που παρέμειναν στην Αθήνα παρά την επέλαση των Μήδων. Ωστόσο τα τείχη που έκτισαν εκείνοι τότε ήταν ξύλινα και ανεπαρκή (1.18.2, Ηρόδοτος 8.53). Τα τείχη του Θεμιστοκλή περιτείχισαν την Αθήνα ως προληπτικό μέτρο έναντι μιας νέας περσικής εισβολής, και η περιγραφή του Πausανία μάς θυμίζει ότι αυτά τα γεγονότα δεν επηρέασαν μόνο την Ακρόπολη.

Σ’ ένα μεγάλο απόσπασμα – με αφορμή τη λεηλασία του αρχαίου

33. A. Stewart, *Attalos, Athens and the Akropolis. The Pergamene ‘little barbarians’ and their Roman and Renaissance legacy*, Cambridge 2004.

34. J. Camp, *The Athenian Agora*, Λονδίνο 1986, σελ. 172-175, και *The Archaeology of Athens*, New Haven – Λονδίνο 2001, σελ. 171-172.

αγάλματος της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα και τα κέρατα του καλυδώ-
νιου κάπρου, τα οποία εκτίθεντο εκεί – ο Πausανίας αφηγείται την
ιστορία της λεηλασίας. Ξεκινάει από τη διανομή λαφύρων μετά την
άλωση της Τροίας και βγάζει το συμπέρασμα ότι τέτοια λεηλασία ήταν
κάτι “που το συνηθίζουν από παλαιά και οι Έλληνες και οι βάρβαροι”³⁵.
Σε αυτόν τον κατάλογο λεηλασιών λέει: “Ο βασιλιάς των Περσών Ξέρ-
ξης, ο γιος του Δαρείου, εκτός από όσα πήρε από την πόλη της Αθήνας,
είναι γνωστό πως αφαίρεσε και από τη Βραυρώνα το άγαλμα της Βραυ-
ρωνίας Αρτεμης” (8.46.3, και 1.33.1). Και αλλού ο Πausανίας μένει έκ-
πληκτος, γιατί οι Αθηναίοι άφησαν το άγαλμα να πέσει στα χέρια των
Περσών (3.16.7-8). (1.8.5). Δεν ξέρουμε ακριβώς πόσα πήραν οι Πέρ-
σες μετά την άλωση της Ακρόπολης και η διατύπωση του Πausανία
“όσα πήρε” βρίσκει ηχώ στην αναφορά του στα αγάλματα των τυραν-
νοκτόνων του Αντήνορα, για τα οποία γράφει: “Όταν ο Ξέρξης κυρίεψε
την Αθήνα μετά την εγκατάλειψή της από τους Αθηναίους, πήρε μαζί του
και τους ανδριάντες αυτούς ως λάφυρα, ο Αντίοχος όμως τους έστειλε αρ-
γότερα στην Αθήνα” (1.8.5)³⁶. Κατά τον Πausανία, η τότε επιστροφή
των αγαλμάτων τοποθετείται στο δεύτερο μισό του Δ΄ αι., σύμφωνα με
όσα παραδίδονται από τον Πλίνιο (34.70) και τον Αρριανό (Ανάβ.
3.16.7), ότι δηλαδή τα επέστρεψε ο Μεγαλέξανδρος. Σημειώνει επίσης
ότι ο Σέλευκος, γιός του Αντίοχου, “έστειλε στη Μίλητο, στους Βραγχί-
δες, το χάλκινο άγαλμα του Απόλλωνα που είχε μεταφέρει στα μηδικά Εκ-
βάτανα ο Ξέρξης” (1.16.3)³⁷. Με μια σπάνια τιμητική φράση για τους
Πέρσες, ο Πausανίας προσθέτει “τότε όλοι τιμούσαν τον θεό”, μιλώντας
συγκεκριμένα για τον Δάτη, έναν από τους Μήδους στρατηγούς στον
Μαραθώνα, διότι “όταν βρήκε μέσα σε φοινικικό πλοίο ένα άγαλμα του

35. Συζητείται από τον Arafat, *ό. π.*, σελ. 127-129. Για το θέμα της λεηλασίας στην *Περιήγηση* του Πausανία, βλ. K. W. Arafat, “Treasure, treasures and value in Pausanias”, *CQ* 59 (2009) σελ. 578-592, ειδικά σελ. 584-589.

36. Οι πηγές και τα αντίγραφα έχουν συγκεντρωθεί στο βιβλίο S. Brunsåker, *The Tyrant-slayers of Kritios and Nesiotes*, Στοκχόλμη 1971.

37. Ο Βαλέριος Μάξιμος, γράφοντας στον Α΄ αι. μ. Χ., παραδίδει ότι ο Σέλευκος επέστρεψε τα αγάλματα των Τυραννοκτόνων στην Αθήνα (2.10), αλλά δεν είναι σαφές αν εννοούσε τον ίδιο Σέλευκο.

Απόλλωνα, το επέστρεψε στους Ταναγραίους στο Δήλιο” (10.28.6). Αυτήν την ιστορία αντλεί ο Πausanίας από τον Ηρόδοτο (6.118)³⁸.

Ένα τελευταίο μοναδικά εντυπωσιακό μνημείο βρέθηκε στη νότια κλιτύν της Ακρόπολης και συνδέεται με τους Περσικούς πολέμους από τον Πausanία και άλλους συγγραφείς³⁹. Ο Πausanίας λέει: “Κοντά στο ιερό του Διονύσου και στο θέατρο υπάρχει ένα οικοδόμημα που λένε πως έγινε κατ’ απομίμηση της σκηνης του Ξέρξη· το οικοδόμημα αυτό είναι για δεύτερη φορά χτισμένο, γιατί το πρώτο το είχε κάψει ο στρατηγός των ρωμαίων Σύλλας, όταν κυρίεψε την Αθήνα” (1.20.4).

Ο Πλούταρχος προσθέτει ότι η αρχιτεκτονική του Ωδείου – το οποίο, συνεχίζει, ήταν φτιαγμένο από τον Περικλή – μιμήθηκε την αρχιτεκτονική της σκηνης του Πέρση βασιλιά (*Βίος Περικλή* 13.6). Ο Βιτρούβιος, συγγραφέας της εποχής του αυτοκράτορα Αυγούστου, κάνει τη σχέση με τη νίκη επί των Περσών ακόμα πιο άμεση, λέγοντας ότι η σκεπή του Ωδείου ήταν φτιαγμένη από κομμάτια περσικών πλοίων (5. 9.1). Είναι ολοφάνερο ότι και οι τρεις πηγές εξαρτώνται από την ίδια παράδοση, και δεν μπορούμε να ξέρουμε αν η έλλειψη αναφοράς από τον Πausanία στην προηγούμενη χρήση του κτηρίου ως Ωδείου ή στον Περικλή είναι σημαντική. Μπορεί να έτυχε ή ίσως πίστεψε ότι το σημαντικότερο ήταν ότι το Ωδείο ήταν μια ορατή ανάμνηση της νίκης επί των Περσών⁴⁰. Επιπροσθέτως μας δείχνει ότι το Ωδείο θεωρήθηκε αρκετά σημαντικό, ώστε να κτιστεί ξανά μετά την καταστροφή του από τον Σύλλα το 86 π. Χ., κάτι που αναφέρει και ο Βιτρούβιος (βλ. και Αππιανό, *Μισρ.* 38). Το γεγονός ότι κτίστηκε ξανά δείχνει ότι συνέχισε να λειτουργεί ως σήμα της ήττας των Περσών και για τους Αθηναίους και για τους επισκέπτες, μέχρι την εποχή του Πausanία, όπως τα άλλα μνημεία που περιγράφει ο τελευταίος.

38. Παρομοίως, μετά τη μάχη του Ακτίου, ο Αύγουστος επέστρεψε στους ναούς της Μικρασίας αντικείμενα κλεμμένα από τον Αντώνιο (*Res Gestae* 24.1). Είναι σχεδόν βέβαιο ότι αυτό ήταν ένδειξη του σεβασμού (*pietas*) του Αυγούστου, μια πολιτική κίνηση εναντίον του Αντωνίου.

39. Miller, *ό. π.*, σελ. 218-242.

40. Miller, *ό. π.*, σελ. 5, 223.

Οι Ναυμαχίες του Αρτεμισίου (Αύγουστος του 480) και της Σαλαμίνας (Σεπτέμβρης του 480)

Μετά την καταστροφή πολλών πλοίων σε μια καταιγίδα στο Αρτεμίσιο κοντά στη νότια ακτή της Μαγνησίας, έγινε εκεί μια ναυμαχία χωρίς νικητή. Λίγο μετά οι Έλληνες και οι Πέρσες συγκρούστηκαν ξανά στη Σαλαμίνα, όπου οι Έλληνες κατάφεραν μια οριστική νίκη, που οδήγησε στην απόσυρση των περσικών δυνάμεων από την Ελλάδα. Δεν προκαλεί έκπληξη λοιπόν που οι ιστορικές πηγές εξαίρουν τη ναυμαχία της Σαλαμίνας πιο πολύ από του Αρτεμισίου, και ο Πausanias αναφέρεται στη δεύτερη μόνο σε σχέση με την πρώτη. Αλλά η μάχη του Μαραθώνα παρέμεινε το μέγιστο κατόρθωμα για τους Αθηναίους, όπως δείχνει άλλωστε το απόπασμα που προανέφερα, όπου ο Πausanias λέει ότι ο Αισχύλος σημείωσε στην επιτύμβια επιγραφή του μόνο τη συμμετοχή του στον Μαραθώνα, αν και πολέμησε και στο Αρτεμίσιο και στη Σαλαμίνα (1.14.5). Η τελευταία ναυμαχία παίζει σημαντικό ρόλο επίσης στους Πέρσες του Αισχύλου· σε αυτήν πήρε μέρος η Αρτεμισία, βασίλισσα της Αλικαρνασσού, πολεμώντας στο πλευρό των Περσών εναντίον της Ελλάδας, και απεικονίστηκε στην Περσική στοά στη Σπάρτη, που κτίστηκε από λάφυρα των Περσών, και ήταν προ πάντων ένα μνημείο για τη μάχη των Πλαταιών. Αμέσως μετά τη στοά, ο Πausanias είδε ένα άγαλμα της Αρτεμισίας “η οποία είχε δράσει στην περί τη Σαλαμίνα ναυμαχία” (3.11.3). Κοντά είδε τον τάφο του Ευρυβιάδη, ναύαρχου στο Αρτεμίσιο και στη Σαλαμίνα (3. 16.6).

Ο Ηρόδοτος λέει ότι οι Έλληνες έστειλαν μέρος από τα λάφυρα της Σαλαμίνας στους Δελφούς, και ο Πausanias αναφέρει εκεί έναν Απόλλωνα, αν και τον συνδέει με ένα χάλκινο Δία στην Ολυμπία και λέει ότι και τα δύο έγιναν από τα λάφυρα του Αρτεμισίου και της Σαλαμίνας (10.14.5). Ίσως είναι μη αναμενόμενο ότι ο Πausanias περιγράφει ένα εντυπωσιακότερο μνημείο για τη Σαλαμίνα στην Ολυμπία· στο σηκό του ναού του Δία, είδε έναν πίνακα με διάφορες σκηνές· αναμεσά τους ήταν “η Ελλάδα και η Σαλαμίνα να κρατά στο χέρι τα διακοσμητικά διακριτικά που συνηθίζουν να βάζουν στα άκρα (ή έμ-

βολα) των πλοίων (ακροστόλια ή ακρόπρωρα) ” (5.11.5)⁴¹. Αυτός ο πίνακας ανήκει στην ομάδα πινάκων που αναρτούσαν στο κιγκλίδωμα το οποίο κρατούσε το κοινό μακριά από το κολοσσιαίο χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία από τον Φειδία. Ο Πausanίας λέει ότι οι πίνακες είχαν γίνει από τον Πάναινο και ότι αυτός “ήταν αδερφός του Φειδία και είχε ζωγραφίσει και στην Αθήνα, στην Ποικίλη Στοά, τη μάχη του Μαραθώνα” (5.11.6). Είναι ενδιαφέρον και χαρακτηριστικά απρόσμενο ότι ο Πausanίας δεν αναφέρει τον Πάναινο στην περιγραφή της απεικόνισης του Μαραθώνα στο βιβλίο του για την Αττική (1.15.13). Είναι ακόμα πιο εντυπωσιακό ότι η Σαλαμίνα απεικονίστηκε στην Ολυμπία: μήπως ήταν συμπλήρωμα στη ζωγραφική παράσταση του Μαραθώνα στην Αθήνα ή συνέχεια του θέματος των Περσικών πολέμων; Ίσως η σύνδεση αυτών των δύο νικών από έναν Αθηναίο ζωγράφο να δείχνει ότι θεωρήθηκαν οι δύο κατεξοχήν αθηναϊκές νίκες. Για κάποιο λόγο η εικόνα έχει την ασυνήθιστη προσωποποιημένη μορφή της Σαλαμίνας και όχι την ίδια τη μάχη όπως στην απεικόνιση του Μαραθώνα. Επιπλέον η Σαλαμίνα απεικονίζεται δίπλα σε μια προσωποποίηση της Ελλάδας και τοποθετείται μπροστά από ένα μοναδικά τεράστιο και περίπλοκο άγαλμα του Δία μέσα στον καλύτερο ναό της εποχής του, μέσα σ’ ένα ιερό ιδιαίτερης σημασίας για όλη την Ελλάδα. Αντίθετα η απεικόνιση του Μαραθώνα αποτελεί μια εικονική εξιστόριση τοποθετημένη σ’ ένα κοσμικό κτήριο μέσα σε μια αγορά.

Η Μάχη των Πλαταιών (479)

Μετά τη μάχη των Πλαταιών, η οποία κατέστειλε τον κίνδυνο των Περσών στην ξηρά, όπως έκανε η ναυμαχία της Σαλαμίνας στη θάλασσα, οι Έλληνες σύμμαχοι μοίρασαν πληθώρα από λάφυρα, όπως λέει ο Ηρόδοτος (9.80-1). Παρόλο που μοίρασαν τα λάφυρα, όμως οι σύμμαχοι σ’ ένα μεγάλο βαθμό έστησαν κοινά μνημεία, αν η αφήγη-

41. Davison, *ό. π.*, σελ. 302-3. W. Volcker-Janssen, “Klassische paradeigmata. Die Gemälde des Panainos im Zeus-Tempel zu Olympia”, *Boreas* 10 (1987) σελ. 11-31. Ο Ηρόδοτος (8.121) αναφέρει ένα άγαλμα που βρισκόταν στους Δελφούς και κρατούσε στο χέρι ένα *άκρωτήριο νεός*.

ση του Πausανία είναι αξιόπιστη. Ο ναός της Αθηνάς Αρείας, τον οποίο ανέφερα προηγουμένως, είναι το μοναδικό ογκώδες μνημείο που έστησαν οι ίδιοι οι Πλαταιείς από τα λάφυρα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η μάχη δεν τιμήθηκε περίβλεπτα στις Πλαταιές· εισερχόμενος στην πόλη ο Πausανίας γράφει για τους τάφους των Ελλήνων που πέθαναν στη μάχη, και για ένα βωμό κι ένα άγαλμα προς τιμήν του Ελευθέριου Δία (9.2.5). Όπως σημείωσα πριν, ο Πλούταρχος, λίγο πριν από τον Πausανία, αναφέρθηκε στο ετήσιο πλύσιμο αυτών των τάφων (*Βίος Αριστείδου* 21.5), έθιμο το οποίο πρέπει να συνεχιζόταν ως την εποχή του, παρόλο που αυτός το παραλείπει. Μετά ο Πausανίας αναφέρει τα Ελευθέρια, αγώνες που λάμβαναν χώρα στις Πλαταιές κάθε τέσσερα χρόνια, όπως οι Ολυμπιακοί αγώνες (9.2.6). Αυτοί οι αγώνες μοιάζουν μ’ εκείνους που ο Πausανίας σημειώνει πως γίνονταν στη Σπάρτη προς τιμήν των Θερμοπυλών (3.14.1). Ο ίδιος γράφει σχετικά ότι στα Ελευθέρια τρέχουν οπλισμένοι μπροστά στο βωμό του Ελευθέριου Δία⁴².

Εκτός από το ναό της Αθηνάς Αρείας, το μοναδικό μνημείο που αναφέρει ο Πausανίας ότι το έστησαν οι Πλαταιείς από τα λάφυρα της μάχης ήταν ένα βόδι στους Δελφούς (10.15.1). Προσθέτει ότι, κατά τη γνώμη του, ο λόγος για τον οποίο αφιέρωσαν ένα βόδι ήταν ότι “με την απόκρουση του βάρβαρου εξασφάλισαν, εκτός από μια γενικότερη ευημερία, και τη δυνατότητα να καλλιεργούν τη γη ελεύθερα” (10.16.6).

Στους Δελφούς επίσης ήταν το περιφημότερο μνημείο της μάχης των Πλαταιών: “Από κοινού οι Έλληνες ανέθεσαν για το κατόρθωμα των Πλαταιών ένα χρυσό τρίποδα πάνω σ’ ένα χάλκινο φίδι. Το χάλκινο μέρος του αναθήματος σωζόταν ακόμα στην εποχή μου. Ωστόσο οι αρχηγοί των Φωκέων δεν άφησαν και το χρυσό μέρος στην ίδια κατάσταση που άφησαν αυτό” (10.13.9· βλ. και 3.8.2, όπου σημειώνεται ότι ο Σιμωνίδης συνέθεσε ένα επίγραμμα, για να γραφτεί στον τρίποδα). Το μνημείο περιλάμβανε, όπως γράφει ο Ηρόδοτος (9.81), τρία

42. Για τα Ελευθέρια, βλ. Spawforth, *ό. π.*, σελ. 235-236. N. Robertson, “A point of precedence at Plataia. The dispute between Athens and Sparta over leading the procession”, *Hesperia* 55 (1986) σελ. 88-102.

συμπλεκόμενα φίδια και όχι ένα μόνο φίδι, όπως λέει ο Πausanías. Ένα μέρος του μνημείου σώζεται στην Κωνσταντινούπολη, με τα ονόματα των κρατών τα οποία έλαβαν μέρος στον αγώνα εναντίον των Περσών γραμμένα πάνω του. Ο Ηρόδοτος γράφει επί λέξει ότι ο τρίποδας αφιερώθηκε από τα λάφυρα των Πλαταιών, αλλά είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι δεν ενούσε ολόκληρο το μνημείο, συμπεριλαμβανομένων και των φιδιών, όπως σαφώς νόμισε ο Πausanías⁴³.

Ένα άλλο μνημείο παρόμοιο σε χρήση αλλά όχι σε μορφή αφιερώθηκε στην Ολυμπία, από τα λάφυρα των Πλαταιών, επίσης από τους Έλληνες οι οποίοι πολέμησαν εκεί. Πρόκειται για ένα άγαλμα του Δία, για το οποίο ο Πausanías λέει ότι τα ονόματα των συμμάχων, τα οποία δίνει, ήταν γραμμένα στη βάση του (5.23.1-2, 6.10.6), όπως στο φίδι-τρίποδα στους Δελφούς, αν και εκεί δεν αναφέρει τις επιγραφές. Πιθανώς αυτό είναι το άγαλμα που αναφέρει ο Ηρόδοτος (9.81), λέγοντας ότι ήταν χάλκινο και είχε ύψος 15 ποδῶν. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Ηρόδοτος παραλείπει κάθε αναφορά στα ονόματα των συμμάχων, τα οποία θα νόμιζε κανείς ότι θα αφορούσαν περισσότερο αυτόν παρά τον Πausanías. Ένα όνομα στο άγαλμα, το οποίο είναι αξιοπρόσεκτο, είναι της γειτονικής πόλης Ήλιδος, που κατά τον Πausanías έπαιξε ρόλο στον Τρωικό πόλεμο και στην περσική εισβολή (5.4.7), παρόλο που στην πραγματικότητα οι Ηλείοι δεν πρόλαβαν τη μάχη των Πλαταιών, η οποία τιμάται σε αυτό το άγαλμα, και μετά εξόρισαν γι' αυτό τους ηγέτες τους (Ηρόδοτος 9.77). Σε αυτήν την περίπτωση, προφανώς, η τοπική περηφάνεια νίκησε την ιστορική ακρίβεια.

Στην Ολυμπία η μάχη των Πλαταιών είχε μια συγκεκριμένη και μοναδική σημασία: μετά την ανάφορά του σ' έναν ανδριάντα ενός

43. Για το μνημείο αυτό, στο οποίο αναφέρονται ο Θουκυδίδης (1.132.2-3) και ο Δημοσθένης (*Κατὰ Νεαίρας* 97), βλ. M. Steinhart, "Bemerkungen zu Rekonstruktion, Ikonographie und Inschrift des platäischen Weihgeschenkes", *BCH* 121 (1997) σελ. 33-69. Για τα ονόματα των συμμάχων, που ήταν γραμμένα πάνω στο μνημείο, και τις διαφορές από τη λίστα του Ηροδότου, βλ. W. W. How – J. Wells, *A commentary on Herodotus*, Οξφόρδη 1912, τομ. 2, σελ. 321-324. Για μεταγενέστερα 'τρίποδομνημεία' (ανάμεσά τους κι ένα που αναφέρει ο Πausanías: 1.18.8), βλ. Spawforth, *ό. π.*, σελ. 238-239.

πενταθλητή ο οποίος νίκησε τον Τισαμενό της Ήλιδος, ο Πausanias υποστηρίζει ότι ο Τισαμενός “*αργότερα χρημάτισε μάντης των Ελλήνων κατά τη μάχη εναντίον του Μαρδόνιου και των Μήδων στις Πλαταιές*” (6.14. 13). Εδώ ο Πausanias επαναλαμβάνει ένα μικρό μέρος της συζήτησής του για τη Σπάρτη, όπου λέει ότι ο Τισαμενός ήταν από το γένος των μάντεων Ιαμιδών της Ήλιδος και ότι οι προφητείες του βοήθησαν τους Σπαρτιάτες να κερδίσουν πέντε νίκες, ανάμεσά τους στις Πλαταιές (3.11. 6-7)⁴⁴. Η αφήγηση αυτή βασίζεται λεπτομερειακά στον Ηρόδοτο (9. 33-6)⁴⁵. Οι μάντεις ήταν συχνά μισθοφόροι· για παράδειγμα, ο Ηγησίστρατος, μέλος μιας άλλης μαντικής οικογένειας από την Ηλεία, των Τελλιάδων, προφήτευσε για τον Πέρση Μαρδόνιο, μετά την απόδρασή του από την Σπάρτη, ότι θα καταδικαστεί σε θάνατο, γιατί ζημίωσε τους Σπαρτιάτες.

Μια τελευταία αναφορά στις Πλαταιές· ο Πausanias γράφει ότι ολόκληρος ο ηττημένος στρατός που έκανε εισβολή στο ιερό των Καβείρων στη Βοιωτία “*ίσως με την ελπίδα μεγάλου υλικού κέρδους, αλλά περισσότερο, νομίζω, από περιφρόνηση προς τους θεούς, αυτοί συνέβη να παραφρονήσουν αμέσως και χάθηκαν πέφτοντας στη θάλασσα ή σε γκρεμούς*” (9.25.9). Εδώ ο Πausanias περιφρονεί τους Πέρσες για δύο λόγους και τους παρουσιάζει σε σύγκρουση με υπερφυσικές δυνάμεις με τον ίδιο τρόπο που είδαμε στον Μαραθώνα.

Μολονότι η μάχη στις Πλαταιές θεωρήθηκε ως η τελική μάχη εναντίον των Περσών, η απειλή των τελευταίων έπαψε να υφίσταται μόνο στις αρχές της δεκαετίας του 460, όταν κατά την παράδοση οι Πέρσες ηττήθηκαν στον Ευρυμέδοντα από τον Κίμωνα στην ξηρά και στη θάλασσα την ίδια μέρα. Η μοναδική αναφορά από τον Παυ-

44. Ο Ηρόδοτος (9.33) αποκαλεί τον Τισαμενό Ιαμίδη. Ο Πίνδαρος (*Ολ.* 6) αφηγείται την ιστορία του Ιάμου και την ίδρυση μαντείου στην Ήλιδα. Ένας απόγονος του Τισαμενού είναι γνωστός από μια επιγραφή των μέσων του 7^{ου} αιώνα μ. Χ. που βρέθηκε στη Σπάρτη: P. Cartledge – A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta: a tale of two cities*, Λονδίνο 1989, σελ. 183.

45. Ο Pausanias (4.16.1) αναφέρεται στη βοήθεια των Ιαμιδών σε μάχη στα μέσα του 7^{ου} αιώνα, και ο Ηρόδοτος (5.44) κάνει λόγο για έναν από τους Ιαμίδες που βοήθησε τον Κρότωνα σε πόλεμο το 510 περίπου π. Χ.

σανία στο γεγονός αυτό βρίσκεται στην περιγραφή ενός χάλκινου φοίνικα, μνημείου αυτής της νίκης, στους Δελφούς: “ένα χάλκινο φοίνικα ανέθεσαν οι Αθηναίοι, και τον ίδιο τον φοίνικα και το επίχρυσο άγαλμα της Αθηνάς πάνω σε αυτόν, από τα λάφυρα των δύο πολεμικών κατορθωμάτων τους που πραγματοποίησαν την ίδια μέρα στον Ευρυμέδοντα, το ένα στην ξηρά και το άλλο με τα πλοία στο ποτάμι” (10.15.4)⁴⁶.

Οι Περσικοί πόλεμοι και το μυθολογικό προηγούμενο

Προανέφερα ήδη την αντιπαραβολή του Μαραθώνα με τις Αμαζόνες και την Τροία στην Ποικίλη Στοά (1.15), και την αντιστοιχία μεταξύ Αχιλλέα και Μιλτιάδη (3.4.7). Η νίκη επί των Αμαζόνων αντιπαραβάλλεται πάλι με τη νίκη στον Μαραθώνα – η οποία ήταν επίσης μια επιτυχία εμπνευσμένη από τον Θησέα – στα συμπλέγματα αγαλμάτων που είχαν τοποθετηθεί στην Ακρόπολη από τον Άτταλο της Περγάμου τον Β΄ αι. π. Χ., μαζί με τη Γιγαντομαχία και τη νίκη των Περγαμηνών επί των Γαλατών (1.25.2)⁴⁷. Με αυτόν τον τρόπο ο Άτταλος συνέδεσε τη νίκη του με τον Μαραθώνα, όπως οι Αθηναίοι της κλασικής εποχής συνέδεσαν τη νίκη του Μαραθώνα με τις Αμαζόνες στην Ποικίλη Στοά. Και στην Ολυμπία η μάχη εναντίον των Αμαζόνων απεικονίστηκε στο υποπόδιο του αγάλματος του Δία (γνωστό ως “*Θρανίον*” στην Αττική, λέει ο Πausανίας, 5.11.7). Ο Πausανίας θεωρεί τη νίκη αυτή ως “*το πρώτο ανδραγάθημα των Αθηναίων κατά αλλοφύλων*” (5.11.7, 1.17.2). Παρόλο που ο περιηγητής δεν αναφέρεται σε πράξεις που έγιναν μετά ή κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων, σίγουρα και τα δύο θα ερχόντουσαν στο μυαλό των αναγνωστών του. Πολλές αναφορές στον Τρωικό πόλεμο βρίσκονται στους καταλόγους μαχών κάποιων περιοχών της Ελλάδας, όπου συμπεριλαμβάνονται και αυτές των Περσικών πολέμων. Έτσι μια διαρκής δόξα λάμπει σε κάθε περιοχή και δίνει σε σύγχρονες νίκες μυθικοϊστορική διάσταση, π. χ. Αρκαδία (8.6.1), Τεγέα (8.45.2), Φωκίδα (10.1.3). Έχει ενδιαφέρον ότι ο Πausανίας προσθέτει και την Ηλεία

46. Ο Πλούταρχος αναφέρεται στον φοίνικα (*Βίος Νικία* 13 και *Ηθικά* 937 F).

47. A. Stewart, *Attalos, Athens, and the Akropolis*, Cambridge 2004.

(5.4.7), παρά το γεγονός ότι δεν συμμετείχε στους Περσικούς πολέμους, και την Αχαΐα (7.6.3), για την οποία τονίζει τη μη συμμετοχή της σε μάχες μετά τον Τρωικό πόλεμο. Μερικές φορές ένα συγκεκριμένο μέρος συνδέεται και με τους δύο πολέμους, π. χ. το Ελλήνιον στη Σπάρτη, όπου σχεδιάστηκαν και ο Τρωικός πόλεμος και η αντίσταση στον Ξέρξη (3.12.6). Ο συνδυαστικός κρίκος των δύο πολέμων είναι η υπερφυσική συμμετοχή θεών και ηρώων και στις δύο συμπλοκές, η οποία απαθανατίστηκε και σε ωδές (8.10.9).

Η σύνδεση των πολέμων, και κυρίως η συνέχεια μυθικών πολέμων μέσω των Περσικών, αποτελούν τη χαρακτηριστικότερη “ιστορικομυθολογία” των αρχαίων συγγραφέων. Το γεγονός αυτό έχει προκαλέσει ακαδημαϊκές συζητήσεις, όσον αφορά στο κατά πόσο πρέπει να εκλάβουμε απεικονίσεις γεγονότων όπως είναι τα Τρωικά, η Αμαζονομαχία, η Γιγαντομάχια, και η μάχη Λαπιθών και Κενταύρων ως αλληγορίες για τους Περσικούς πολέμους⁴⁸. Ο Andrew Stewart, για παράδειγμα έγραψε πρόσφατα ότι για τον λεγόμενο ‘μέσο Αθηναίο’ που έβλεπε τον Παρθενώνα, “κοιτάζοντας τις μετόπες και έχοντας γαλουχηθεί σε μια γενιά αντιπερσικής ρητορικής, θα καταλάβαινε σύντομα ότι αυτό που είχαν από κοινού ήταν οι γνωστές αντιθέσεις μεταξύ Ανατολής και Δύσης, βαρβαρότητας και πολιτισμού, ύβρης και νέμεσης. Αυτά παραπέμπουν κατευθείαν στους Περσικούς πολέμους και ο φανερός σκοπός του Παρθενώνα ήταν να γίνει το μνημείο-σύμβολο της νίκης ... Η αντιπαραβολή Αμαζονομαχία-άλωση Τροΐας-Περσικοί πόλεμοι είχε γίνει ποιητικό κλισέ, μεταφρασμένο ήδη σε εικόνες στην Ποικίλη στοά”⁴⁹.

Αυτά έγραψε ο Andrew Stewart. Αλλά μπορεί κανείς να αναρω-

48. Υπάρχει εκτεταμένη βιβλιογραφία για το αν πρέπει – και αν μπορούμε – να ερμηνεύσουμε τέτοια θέματα ως αλληγορίες για τους Περσικούς πολέμους, π. Χ. Castriota, *ό. π.*, ειδικά σελ. 77-8 και σημ. 92. J. M. Barringer, *Art, myth, and ritual in Classical Greece*, Cambridge 2008, σελ. 82-3, όπου σημειώνεται ότι η αναλογία Αμαζόνες-Πέρσες επαναλαμβάνεται συχνά χωρίς μαρτυρίες, ενώ προστίθεται ότι η B. S. Ridgway, *Prayers in stone: Greek architectural sculpture ca. 600-100 B.C.E.*, Berkeley 1999, σελ.154, 164 δεν πιστεύει σε τέτοιες αλληγορίες.

49. A. Stewart, *Classical Greece and the birth of western art*, Cambridge 2008, σελ. 140.

τηθεί αν οι Αμαζόνες αντιπροσώπευαν πάντα τους Πέρσες ή μήπως μερικές φορές είναι απλά Αμαζόνες⁵⁰. Παρομοίως και για τους Γίγαντες και Λαπίθες. Και αν οι παραστάσεις αυτές είναι αλληγορικές μόνο μερικές φορές, πώς μπορεί ο θεατής να ξέρει πότε είναι και πότε δεν είναι, και βάσει ποιών κριτηρίων;

Ο Stewart και πολλοί άλλοι ερμηνεύουν τον Παρθενώνα και την Ποικίλη Στοά ως μνημεία νίκης. Ο Stewart αναφέρεται στον “*δεδηλωμένο σκοπό να είναι μνημείο νίκης*”. Ναι, υπάρχουν εικόνες νίκης – των Ελλήνων κατά των Αμαζόνων και των Τρώων, των θεών κατά των Γιγάντων και των Λαπιθών κατά των Κενταύρων. Αλλά δεν υπάρχει αναφορά στους Πέρσες, εκτός αν προτείνει κανείς ότι λειτουργούν ως αλληγορία. Η Ποικίλη Στοά δεν είναι στην πραγματικότητα ένα παράλληλο παράδειγμα, αλλά ένα εντελώς διαφορετικό παράδειγμα, αφού δείχνει την ίδια τη μάχη του Μαραθώνα. Είναι ολοφάνερο λοιπόν ότι οι Αθηναίοι είχαν τη δυνατότητα να αναπαριστούν ιστορικά γεγονότα στην τέχνη, αν το ήθελαν. Γιατί τότε δεν τα απεικόνισαν στον Παρθενώνα; Μήπως ίσχυαν διαφορετικοί κανόνες για τα ιερά κτήρια, όπως ήταν ο Παρθενώνας, και τα κοσμικά κτήρια σαν την Ποικίλη Στοά; Αν ναι, εκείνοι οι κανόνες είχαν καταργηθεί πριν κτιστεί ο ναός της Αθηνάς Νίκης, η ζωφόρος του οποίου δείχνει Έλληνες να πολεμούν τους Πέρσες, ή γενικά ή, όπως πιστεύουν μερικοί, σε μια συγκεκριμένη ιστορική μάχη⁵¹; Αλλά εκείνος ο ναός χρονολογείται από το 420 περίπου π. Χ., δηλαδή μόνο δέκα χρόνια μετά την ολοκλήρωση του Παρθενώνα. Και τι να πούμε για τις παραστάσεις στα αγγεία, τα οποία, όπως και στη γλυπτική, δεν δείχνουν ιστορικά γεγονότα παρά σε ελάχιστες εξαιρέσεις;⁵²

50. E. A. Meyer – J. E. Lendon, “Greek art and culture since *Art and Experience in Classical Greece*”, στο Barringer – Hurwit, *ό. π.*, σελ. 269.

51. Διάφορες θεωρίες για τη ζωφόρο του ναού της Αθηνάς Νίκης συζητούνται από την O. Palagia, “Interpretations of two Athenian friezes. The temple on the Ilisos and the temple of Athena Nike”, στο βιβλίο Barringer – Hurwit, *ό. π.*, σελ. 177-192, ειδικά 186. Πρόσφατα, ο Stewart, *ό. π.*, σελ. 196, βλέπει τη νότια ζωφόρο ως αναπαράσταση του Μαραθώνα, αλλά δεν εξηγεί τους λόγους του.

52. A. C. Smith, “Eurymedon and the evolution of political personifications in the early Classical period”, *JHS* 119 (1999) σελ. 128-141.

Μπορεί να πει κανείς ότι η αγγειογραφία είναι μια ιδιωτική τέχνη και κατά συνέπεια δεν γιορτάζει δημόσιες επιτυχίες. Αλλά έτσι θα είχαμε τρεις διαφορετικούς συλλογισμούς για τρεις μορφές τέχνης, μια ανεπαρκή και εντελώς μη ελληνική λύση.

Η περιγραφή της Ποικίλης Στοάς από τον Πausανία δείχνει ένα παράλληλο μεταξύ των Αμαζόνων και των Περσών, αλλά όχι μια αντιστοιχία. Αν οι Αμαζόνες αντιπροσώπευαν τους Πέρσες, δεν θα υπήρχε ανάγκη να απεικονιστούν και οι Πέρσες. Οι αναφορές του Πausανία σ' έναν αντικατοπτρισμό πολέμων, τους οποίους εμείς βλέπουμε ως μυθολογικούς, σε ιστορικούς πολέμους, γίνονται βάσει μιας ιστορικής και όχι καλλιτεχνικής αντίληψης. Αν έβλεπε αλληγορίες, δεν το κοινοποίησε στους αναγνώστες του.

Συμπεράσματα

Οι αναφορές του Πausανία στους Πέρσες γίνονται σχεδόν αποκλειστικά μέσα σε στρατιωτικά συμφραζόμενα. Η μοναδική σημαντική εξαίρεση είναι η ιστορία του Πουλυδάμαντα, ολυμπιονίκη το 408 π. Χ., φημισμένου για την πάλη του με λιοντάρια κατά μίμηση του Ηρακλή (6.5.4-5). Η αφήγηση προέρχεται από μια αναφορά σε λιοντάρια της Θράκης, τα οποία είχαν επιτεθεί παλαιά στο στρατό του Ξέρξη. Αυτός μπορεί να είναι ο λόγος που, όπως λέει ο Πausανίας *“Ο Δαρείος, νόθος γιός του Αρταξέρξη, ο οποίος με την υποστήριξη του περσικού λαού ανέτρεψε τον Σόγδιο, γνήσιο γιό του Αρταξέρξη, και πήρε αυτός την εξουσία· μόλις αυτός ο Δαρείος έγινε βασιλιάς, επειδή άκουγε τα κατορθώματα του Πουλυδάμαντα, έστειλε ανθρώπους του ... και τον έπεισε νά 'ρθει στα Σούσα και να παρουσιαστεί ενώπιόν του. Τότε λοιπόν αυτός δέχτηκε πρόκληση από τρεις Πέρσες απ' τους λεγόμενους 'άθανάτους' που μονομάχησαν, οι τρεις μαζί, εναντίον του, και τους σκότωσε. Από τα κατορθώματα που ανέφερα άλλα παριστάνονται (ανάγλυφα) πάνω στο βάθρο του ανδριάντα του στην Ολυμπία και άλλα αναφέρονται στο επίγραμμα”* (6.5.7).

Το άγαλμα, φτιαγμένο γύρω στα 320 π. Χ. από τον Λύσιππο, και η επιγραφή έχουν χαθεί, αλλά το βάθρο σώζεται. Παριστάνει τον Πουλυδάμα να παλεύει με λιοντάρια και να στριφογυρίζει έναν από

τους *άθανάτους* πάνω από το κεφάλι του, ενώ τον κοιτάει ο Δαρείος⁵³. Η απεικόνιση του Πέρση βασιλιά να βλέπει έναν Έλληνα αθλητή να παίζει με την ελίτ της φρουράς του σίγουρα αντανακλά τις αντιλήψεις των Ελλήνων για την ανωτερότητά τους απέναντι στους Πέρσες. Και ο Πausanias μας λέει (10.19.11) ότι στους Δελφούς οι Γαλάτες, πολεμώντας τους Έλληνες, αντέγραψαν την τακτική των *άθανάτων*, και κατά συνέπεια η αποτυχία τους αντανακλά σε βάρος των *άθανάτων*, δηλαδή των περσικών δυνάμεων.

Η ύστατη ένδειξη της ελληνικής ανωτερότητας έναντι των Περσών ήταν βέβαια η νίκη τους στους πολέμους του Ε΄ αι. Δεν μας εκπλήσσει τότε που ο Πausanias στρέφει την προσοχή του σε αυτήν. Παρουσιάζει τα ιστορικά συμφραζόμενα, βασιζόμενος σ' ένα μεγάλο βαθμό στον Ηρόδοτο, αφού ο ίδιος δεν ήταν ειδικός ιστορικός. Είναι αλήθεια, όπως γράφει η Susan Alcock, ότι η απόρριψη του βάρβαρου είναι κλειδί για τον τρόπο, με τον οποίο αντιμετωπίζει τους Πέρσες. Επιπροσθέτως, όπως παρατήρησε ο Antony Spawforth, ο Πausanias είδε τους Περσικούς πολέμους ως σύμβολο ενότητας⁵⁴. Αυτά τα στοιχεία βρίσκονται σε άλλους συγγραφείς, ανάμεσά στους οποίους συγκαταλέγονται και μερικοί σύγχρονοι του Πausanias, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τους Περσικούς πολέμους. Αυτά τα στοιχεία συνιστούν μια στάση απέναντι στην ιστορία και, όπως είδαμε πριν, ο Πausanias δεν είναι καθόλου πρωτότυπος ως ιστορικός. Η δική του προτεραιότητα ήταν η τέχνη που τίμησε και εξύμνησε τους πολέμους, κι εδώ η συνεισφορά του είναι μοναδικά πολύτιμη. Χωρίς τον Πausanias, πολλά που έχουν συζητηθεί στο άρθρο αυτό δεν θα ήταν γνωστά, και δεν θα είχαμε την ευκαιρία να φανταστούμε την Ελλάδα, όπως ήταν κατά τον Β΄ αι. μ. Χ., στολισμένη ακόμα με μίαν εντυπωσιακή ποικιλία μνημείων που δόξαζαν τις ελληνικές νίκες εναντίον των Περσών.

53. A. Kosmopoulou, *The iconography of sculptured statue bases in the Archaic and Classical periods*, Madison 2002, σελ. 73-74, 77, 200-202, όπου άλλες πηγές. Ο Πausanias αναφέρεται στον Πουλυδάμα και στο 7.27.6.

54. Alcock, *ό. π.*, σελ. 258. Spawforth, *ό. π.*, σελ. 245.